

Türkiye-Libya Ekonomik Münasebetleri (1970-1980)

Türkiye-Libya Economic Relations (1970-1980)

Recep Arslan¹

Özet

Türkiye- Libya ekonomik ilişkileri 1950'li yıllarda daha çok Türkiye'nin Libya'nın kalkınmasını desteklemesi şeklinde gelişecekti. 1960'lı yılların başlarında Libya'nın petrol ihraç eden ülkeler arasına girmesi, Libya'yı dünyanın en fakir ülkelerinden biri olmaktan çıkaracaktı. 1970-1980 yılları arasında Libya artık en çok petrol ihraç eden ülkelerden biri konumuna gelecekti. Bu dönemde Türkiye, Libya'dan daha fazla petrol almak isteyecekti. Ayrıca Türkiye, Libya'yı Türkiye'deki sanayi yatırımlarının finansmanına davet edecekti. Bu dönemde iktidarda bulunan Kaddafi, Libya'nın petrol gelirlerini ülkenin altyapı yatırımlarına aktaracaktı. Fakat, Libya'nın o dönemdeki nüfusu nicelik ve nitelik bakımından böylesi büyük bir inşa sürecini kaldıracak düzeyde değildi. Libya'nın yeniden imarı için davet edilen ülkelerden biri de Türkiye idi. Özellikle 1975'ten itibaren Türk müteahhitlerin Libya'da daha çok iş yüklenmeleri, Libya'ya giden Türk işçi sayısının da artmasına vesile olacaktı. Libya'da Türk işçisi bulunması iki ülke arasında yeni bir diplomatik başlık oluşmasına neden olacaktı. Libya ve Türkiye bankacılık, deniz ve hava ulaşımı alanlarında da iş birliği yapacaktı. İki ülke arasındaki ilişkilerin yoğunlaşması yeni dostluk derneklerinin oluşmasına da vesile olacaktı. Bu çalışmanın hazırlanmasında nitel araştırma tekniklerinden doküman inceleme modelinden faydalanılmıştır.

Anahtar sözcükler: Türkiye, Libya, Ekonomi, İlişki.

Abstract

Türkiye Libya economic relations developed in the 1950s, mostly in the form of supporting Libya's development. Libya's inclusion among oil exporting countries in the early 1960s, removed Libya from one of the poorest countries in the world. Between 1970 and 1980, Libya became one of the top oil exporting countries. During this period, Türkiye wanted to buy more oil from Libya. In addition, Türkiye invited Libya to finance industrial investments in Turkey. Kaddafi, who was in power during this period, channeled Libya's oil revenues into the country's infrastructure investments. However, Libya's population at that time was not sufficient in terms of quantity and quality to support such a large-scale construction process. Türkiye was one of the countries invited for the reconstruction of Libya. Especially after 1975, Turkish contractors took on more work in Libya, which led to an increase in the number of Turkish workers going to Libya. The presence of Turkish workers in Libya, create a new diplomatic topic between the two countries. Libya and Türkiye also cooperated in banking, maritime and air transportation. The intensification of relations between the two countries, also lead to the formation of new friendship associations. The document review model us was used in the preparation of this study, one of the qualitative research techniques.

Keywords: Türkiye, Libya, Economy, Relation.

¹ Doç. Dr., Karabük Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Karabük, Türkiye, receparslan@karabuk.edu.tr

Giriş

Kuzey Afrika'da konuşlanan Libya, kuzeyde Akdeniz, doğuda Mısır, güneydoğuda Sudan, güneyde Çad ve Nijer, batıda Cezayir ve kuzeybatıda Tunus ile çevrilidir. 1.759.540 km² yüzölçümüne sahip olan Libya, 1970'li yılların sonlarında 3 milyon kadar nüfusa sahipti (Koçak, 1978, s. 5). Libya, 19°-33° kuzey enlemleri ile 9°-25° doğu boylamları arasında kalmaktadır. Stratejik konumu, Libya'nın yüzyıllar boyunca çölün ve Afrika'nın giriş kapısı olarak görülmesine neden olmuştur (Al- Manna'ie, 2010, s. 9).

İtalyanlar, 1911- 1912 Trablusgarp Savaşı sonrasında Uşi Anlaşması ile hukuki ve fiili olarak Libya'ya hâkim olmuşlardı. Libya'nın asıl sakinleri, bu tarihten Libya'nın bağımsızlığına kavuştuğu 1951 yılına kadar ekonomi de dahil olmak üzere hayatın her alanının dışına itilmiştir (İşler, 2020, s. 55). 27 Kasım 1951'de Libya, Birleşmiş Milletler tarafından bağımsız bir devlet olarak kabul edilmiştir (Demir, 2023, s. 273). Libya, 1958 yılında fakir bir ülkenin imkansızlıkları içindeydi. Öyle ki, Libya, 1950'li yıllarda İngiliz ve Amerikan üslerinden sağlayacağı dolaylı gelire mahkûm bir ülke idi. Ülkenin yerleşim birimleri arasındaki çöl boşlukları da bir birlik teşkil etmesini zorlaştırıyordu (Öndeş, 1975, s. 23).

Gerçekten Libya, 1950'li yıllarda dışarıdan yapılan bağışlarla ayakta durmaktaydı (Öndeş, 1975, s. 29- 30). Bu bağlamda Türkiye, Libya'ya 1954 ve 1956 yıllarında silah, mermi ve diğer harp malzemeleri hibe etmiştir. Diğer taraftan 1958 Yılında Libya ile Türkiye arasında İşbirliği ve Kültür Anlaşması imzalanmıştır (Demir, 2022, s. 275-276).

Libya, ilk petrol ihracını 1961 yılında gerçekleştirmiştir. (Türkkan, 1972, s. 30). 1968 yılında Libya, dünya petrol ihtiyacının %6,7'sini karşılamaktaydı (Öndeş, 1975, s. 57). Zamanla petrolün yarattığı zenginlik, gelir kümelerini birbirine yaklaştırmış, Libya'yı dış yardımsız yaşar duruma getirmiştir (Ataöv, 2020, s. 62).

Türkiye- Libya ilişkilerine Arap dünyası ile ilişkiler çerçevesinden de bakmak gerekmektedir. Türkiye'nin Arap ülkeleri ile olan ilişkileri 1960'lı yıllardan itibaren karşılıklı saygı ve eşitlik çerçevesinde gelişecektir (Fırat & Kürkçüoğlu, 2018, s. 784). Türkiye, 1967 Arap- İsrail Savaşı'nda İsrail'e karşı savaşan Arap ülkelerine gıyâ ve yiyecek yardımı yapmıştır (Armaoğlu, 2001, s. 847). 1967 Savaşı sonrasında Türkiye'nin İsrail karşısında Arapları diplomatik olarak desteklemesi Arap kamuoyunda sempati kazanmasını sağlayacaktı (Fırat & Kürkçüoğlu, 2018, s. 790). Türkiye'nin petrol faturasını karşılamak için Arap ülkelere ihracatını arttırmak istemesi, ayrı bir yaklaşım sebebi idi (Armaoğlu, 2001, s. 850).

Libya'nın bağımsızlığını elde ettiği yıllarda Libya'dan ihracat gerçekleşmezken, Libya'ya bazı tarım ürünleri ihraç edilmiştir. Bunun yanında Türkiye Libya'ya hububat yardımı da yapmıştır. Libya ile Türkiye arasında 29 Ocak 1968'de serbest döviz esasına dayanan bir ticaret anlaşması imzalanmıştır (BCA,30.18.1.2.222.49.18,1-3). 1960'lı yılların sonlarında ikili ticarete bir denge olduğu söylenebilir. 1967 yılında 15 milyon 860 bin lira olan ithalata karşılık 15 milyon 860 bin lira ihracat yapılmıştır. 1969 yılında ithalat 28 milyon 371 bin lira iken, ihracat 25 milyon 865 bin 846 lira idi. Libya'ya şeker, canlı hayvan, kuruyemişler, çeşitli dokumalar ve bazı sanayi ürünleri ağırlıklı ihracat gerçekleştirilirken, Libya'dan da büyük miktarda petrol ithal edilmiştir (Milliyet, 5 Ocak 1971, s. 11). 1 Eylül 1969 tarihinde Kral Senusi Türkiye'de özel bir ziyarette iken, Libya'da yapılan askeri bir darbe ile krallık yönetimine son verilmiş ve cumhuriyet kurulmuştur (Ertuna, 1976, s. 80). Darbeden sonra Silahlı Kuvvetlerin başkomutanlığına Muammer Kaddafi getirilmiştir (Turan, 2011, s. 199). Böylelikle Türkiye- Libya ilişkileri de her alanda yeni bir sürece girmiştir.

Türkiye-Libya Ekonomik Münasebetleri (1970-1980)

Karşılıklı Ziyaretler, Karma Ekonomik Komisyon Toplantıları ve Anlaşmalar

1971 yılı başlarında Türkiye Odalar Birliği (TOB), Türkiye ve Libya arasındaki ticari ilişkilerin geliştirilmesi amacı ile Libya'dan beş kişilik bir ticaret heyetini Ankara'ya davet etmiştir. TOB'dan bir yetkili döviz imkanlarına sahip Libya'nın Türkiye'nin ihraç mallarına uygun bir pazar olduğunu ve Libya ile tarihi geçmişin ticari bağlantı kurmak için önemli bir zemin oluşturduğunu dile getirmiştir. Yetkili, Libya heyeti ile yapılacak görüşmeler ile yeni ticari bağlantılar kurulacağını belirtmiştir (Milliyet, 5 Şubat 1971, s. 11). Diğer yandan ikili ticari ilişkilerde fuarlar önemli bir iletişim kaynağı idi. Bu bağlamda İzmir Ticaret Odası, 1- 20 Mart 1972 tarihlerinde düzenlenecek olan Libya Ticaret Fuarı'na katılma kararı almıştır. Bu girişim, Türk ürünlerini tanıtmak ve pazar elde etmek için önemli bir adım olarak kabul edilmiştir (Milliyet, 14 Ocak 1972, s. 11). Diğer taraftan İzmir Fuarı'na 1972'de katılan devletlerden biri de Libya idi (Milliyet, 4 Nisan 1972, s. 11).

1973 yılından itibaren Türkiye, çok yönlü dış politikasına dönüş yapmıştır. Bu süreçte artan petrol fiyatları ile mücadelede Arap ülkeleri ile iş birliği öne çıkacaktır (Fırat & Kürkçüoğlu, 2018, s. 794- 795). Türkiye, 1973 Arap-

İsrail Savaşı'nda ABD'nin İncirlik Üssü'nü kullanarak İsrail'e yardım edemeyeceğini açıklamış, Rusya'nın Türkiye hava sahasını kullanarak Arap ülkelerine yardım götürmesine izin vermiştir (Fırat & Kürkçüoğlu, 2018, s. 795).

1970'li yılların başlarında Libya Türk işçisinin yurt dışı çalışma alanlarından biri haline gelmiştir. Libya'da bulunan işçilerin de belli oranda etkisi ile 1973 yılında Türkiye'ye işçi dövizlerinin girişi %50 oranında artmış, dış ticaret açığının kapanmasına katkı sağlamıştır (Tokgöz, 2019, s. 343). Dış ticaret açığı, bu yıllarda Türkiye için önemli bir meseleydi. 1975 yılında Türkiye'nin döviz rezervleri hızla eriyince, yabancıların Türk bankalarında vadeli döviz hesabı açması için Maliye Bakanlığı girişimde bulunmuştur. Hatta Libya'ya giden bir heyetin bu konuda ilgililerle temas kurması istenmiştir (Milliyet, 19 Şubat 1975, s. 10). Diğer taraftan Türkiye'nin Filistin Meselesi'ndeki tutumu Kaddafi'nin Türkiye'ye sempatisini arttıracaktı.

Kaddafi, 1974'te Türkiye'nin Kıbrıs Çıkarması'na yönelik ambargoların karşısında durmuş ve Türkiye'ye lojistik destek sağlamıştır. Bu olumlu hava 1970'lerin ikinci yarısında Türkiye-Libya arasındaki ticari faaliyetlerin artmasını sağlamıştır (Duran & Kekilli, 2020, s. 16). Libya Başbakanı Callud, 2- 6 Ocak 1975 tarihleri arasında Türkiye'ye resmi ziyaret gerçekleştirmiştir. Callud, bu ziyaret sırasında Türkiye'nin kalkınma ve ilerleme çabasını takdirle karşıladıklarını söylemiştir (Türkkan vd., 1975, s. 91). Bu ziyaret sırasında Ekonomik İşbirliği ve Ticaret Anlaşması, Bilimsel ve Teknik İşbirliği Anlaşması, Bakanlar Düzeyinde Ortak Bir Komisyon Kurulması'na Dair Anlaşma, Kültürel İlişkiler ve Enformasyon Anlaşması ve İşgücü Anlaşması imzalanmıştır. Ayrıca, ortak bir banka kurulması ve ticari ilişkileri geliştirmek amacı ile Türk-Libya Ticaret Odası kurulması kararlaştırılmıştır. Taraflar iki ay içinde bir sivil havacılık anlaşması imzalamada da mutabık kalmışlardır. Görüşmelerde Libya, Türkiye'nin petrol ihtiyacını karşılamayı da taahhüt etmiştir (Türkkan vd., 1975, s. 92- 93; Öndeş, 1975, s. 13).

Ocak 1975'te Türkiye ve Libya arasında imzalanan anlaşmalar, Türk özel sektörü tarafından memnuniyetle karşılanmıştır (Milliyet, 10 Ocak 1975, s. 1, 10). 15 Ocak 1975'te Türkiye Libya Ticaret Anlaşması'nın bir an önce uygulamaya konulmasının temini için iş adamları ve Dışişleri Bakanlığı Ekonomik ve Sosyal İşler Dairesi mensuplarının katıldığı bir toplantı yapılmıştır. Toplantıda yapılan anlaşmanın Türk iş dünyasına ne gibi olanaklar sunduğu konusunda özel sektör temsilcilerine bilgi verilmiştir. Toplantıda konuşan TOB Başkanı Sezai Dıblan, yatırım alanlarını incelemek üzere bir Türk iş adamları heyetinin Libya'ya gideceğini ve Türkiye- Libya ortak ticaret odası kurulacağını açıklamıştır (Milliyet, 16 Ocak 1975, s. 1, 10). İzmir Ticaret Odası Başkanı Dünder Soyer, siyasal yakınlaşma ile diğer petrol üreten Arap ülkeleri ile ekonomik ilişkilerin geliştirilebileceğini belirtmiştir. Soyer, bu ülkelerin petrolden elde ettiği zenginlik ile Türkiye'nin Avrupa ile bağlantısı ve üretim kapasitesinin bir araya gelmesi durumunda iki tarafın da faydalanabileceği bir ekonomik ilişki doğacağını ifade etmiştir. Soyer, bu bağlamda iş adamları ile Libya'ya bir ziyaret gerçekleştireceklerini belirtmiştir (Milliyet, 23 Ocak 1975, s. 10).

Diğer taraftan Dışişleri Ekonomik İşler Genel Müdürü Oğuz Gökmen ile Libya Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı El-Attasi'nin başkanlığındaki heyetler arasında Ankara'da 31 Ocak 1975'te görüşmeler yapılmıştır. Bu görüşmeler sonunda Libya'nın Türkiye'nin istifade edeceği yatırımlar için 3 milyar 300 milyon dolar harcayacağı belirtilmiştir (Milliyet, 1 Şubat 1975, s. 10). 1 Şubat 1975 akşamı Libya ile ekonomik ve teknik iş birliği çerçevesinde Türkiye'nin Libya ile yapabileceği yatırım ve hizmetler heyetler arasında Ankara'da görüşülmüştür (Milliyet, 2 Şubat 1975, s. 1, 10). 5 Şubat 1975'te Libya'nın Ankara Büyükelçisi Saad Al-Din Abu Shweirib, Libya Dışişleri Teknik İşler Müsteşar Yardımcısı Ahmet Al- Atraab ve bazı uzmanlar İstanbul Sanayi Odası (İSO)'nda iş adamları ile toplantı yapmışlar ve Libya'daki yatırım olanakları ile ilgili bilgi vermişlerdir. Libyalı diplomatlar toplantıda Türk şirketlere ayrıcalıklı davranılacağını ifade etmişlerdir (Milliyet, 6 Şubat 1975, s. 1, 10).

Libya ile Türkiye arasında 5 Ocak 1975'te imzalanmış olan anlaşmalar, zamanla birer birer yürürlüğe konulmuştur. Bu bağlamda Bilimsel ve Teknik İşbirliği Anlaşması'nın onaylanması Bakanlar Kurulu'nca 17 Şubat 1975 tarihinde kararlaştırılmıştır (Resmî Gazete, 13 Mayıs 1975, s. 15). Yine 5 Ocak 1975 tarihli Türkiye ile Libya Arasında Karma Ekonomik Komisyon kurulmasına dair 11 maddeden oluşan anlaşmanın (BCA,30.18.1.2.326.12.10,-6) onaylanması 19 Şubat 1975 tarihinde kararlaştırılmıştır (Resmî Gazete, 13 Mayıs 1975, s. 13). 5 Ocak 1975'te imzalan ve 11 maddeden oluşan İktisadi İşbirliği ve Ticaret Anlaşması 16 Temmuz 1975'te Bakanlar Kurulu'nca onaylanmıştır (BCA,30.18.1.2.337.52.8,1; Resmî Gazete, 26 Eylül 1975, s. 2- 4).

Libya Hükümeti'nin davetine icabet etmek ve ticari ilişkiler konusunda müzakerelerde bulunmak üzere Libya'ya bir heyet gönderilmesi söz konusu olmuş ve bu konuda 19 Şubat 1975'te Bakanlar Kurulu karar almıştır (BCA,30.18.1.2.327.13.16,1). Bu bağlamda Ticaret Bakanı Haluk Cillov, Libya Sanayi Bakanı'nın daveti üzerine Trablus Ticaret Fuarı'nın açılış merasimine katılmak için 28 Şubat- 4 Mart tarihleri arasında Libya'yı ziyaret edecekti (Milliyet, 27 Şubat 1975, s. 1, 10). Mart 1975 başlarındaki Uluslararası Trablus Ticaret Fuarı'na Türkiye'den Türk iş adamları için de gezi düzenlenmiştir (Milliyet, 26 Şubat 1975, s. 10). Fuardaki temaslar ikili ticari ilişkilerin gelişmesi için fırsat sağlayacaktı. TOB öncülüğünde Libya'ya özel sektör gezisi sonrasında İstanbul Ticaret Odası, karşılıklı iş birliği için geniş bir rapor hazırlamıştır. Bu raporda Türk şirketlerin Libya'da iş yapmasını Libyalıların arzu ettiği

vurgulanmakta ve ikili ticaretin gelişmesi için çabalardan söz edilmekteydi (Milliyet, 4 Nisan 1975, s. 10). Mart 1975 başlarında beraberinde 42 kişilik bir heyetle Libya'ya inceleme gezisi düzenleyen Ege Sanayi Odası Başkanı Şinasi Ertan, Libya'nın Türkiye'den bir milyon ton çimento talep ettiğini açıklamıştır. Ertan, ayrıca yaptıkları incelemeler sonunda Libya'nın Türk iş adamlarının yatırım yapmasına oldukça uygun olduğunu belirtmiştir (Milliyet, 8 Mart 1975, s. 10).

Libya, 1975 yılı başında Türkiye ile kapsamlı bir anlaşma imzalarken, aynı dönemde Arap boycot listesinde yer almasını sebep göstererek bir Amerikan ticaret heyetinin Libya'ya girişine izin vermemiştir (Milliyet, 17 Ocak 1975, s. 10).

Ekonomik ve Teknik İş Birliği Anlaşması gereğince Nisan 1975'te Ortak Ticaret Odası'nın Türkiye Şubesi, TOB içinde faaliyete geçmiştir. Söz konusu oda, iki ülke arasındaki ticari ve teknik işlerin yürütülmesinde aracı olacaktı (Milliyet, 11 Nisan 1975, s. 10).

1975'te Cidde'de yapılan İslam Ülkeleri Dışişleri Bakanları Konferansı'nda Türkiye ilk kez Türk Dışişleri Bakanı seviyesinde İhsan S. Çağlayangil ile temsil edilecekti. Konferansa Rauf Denktaş da davet edilmişti. Hatta, konferans sonunda Kıbrıs Türklerinin haklarının verilmesi gerektiği yönünde bir bildiri de yayınlanmıştır. (Fırat & Kürkçüoğlu, 2018, s. 793). Türkiye'nin konferansa bakan seviyesinde iştiraki ve konferans sonrasında Türk dış politikasına uygun bir karar alınması Libya ile ilişkiler bağlamında da olumlu tesirde bulunacaktı.

Temmuz 1975 sonlarında Libya'dan Türkiye'ye bir ticaret heyeti gelecekti. Ticaret heyetinde Trablusgarp ve Bingazi odaları yönetim kurulu üyeleri ve Libya'nın resmi ve yarı resmi kuruluşlarının temsilcileri yer alacaktı. Büyükşehirlerdeki sanayi tesislerini gezecek olan heyet, Türk sanayici ve iş adamları ile ekonomik iş birliğini görüşecekti. Bu heyetin Türkiye'ye gelmesi Ağustos 1975 sonlarında gerçekleşmiştir. Heyet, Türkiye- Libya Ortak Ticaret Odası'nın toplantısına katılacaktı (Milliyet, 26 Temmuz 1975, s. 10; 12 Ağustos 1975, s. 1, 10; 16 Ağustos 1975, s. 1). Libya heyeti ile İzmir'deki temaslarda ise fuarda sergilenen üç adet dikiş makinası siparişinden başka bir bağlantı sağlanamamıştır (Milliyet, 27 Ağustos 1975, s. 10).

Türkiye- Libya Karma Komisyonu'nun birinci dönem toplantısı 8- 11 Ağustos 1975 tarihlerinde Trablus'ta yapılmıştır. Libya İskân Bakanı Mohammed Al- Mangush ve Türkiye Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil'in başkanlığında heyetler müzakereler yapmıştır. Bakan Al- Manqush komisyon toplantısına başkanlık etmiştir. İki bakan, hükümetleri arasında 5 Ocak 1975 tarihinde imzalanan anlaşmalar üzerine kurulmuş ikili ekonomik, ticari, teknik bilimsel ve teknolojik ilişkileri gözden geçirmiştir. Taraflar, iki ülke arasındaki iş birliğini geliştirmek gayesiyle bazı kararlar almışlardır. Bu temaslarda sonunda Türkiye ile Libya arasında 11 Ağustos 1975 tarihinde Trablus'ta Ortak Protokol imzalanmıştır. Bu protokolün onaylanması Bakanlar Kurulu'nca 31 Mart 1976 tarihinde kararlaştırılmıştır (Resmî Gazete, 18 Temmuz 1976, s. 1- 7).

20- 24 Ekim 1975 tarihleri arasında Ortadoğu Ekonomik Konferansı, İstanbul'da düzenlenmiştir. Konferansa katılan ülkeler arasında Libya da bulunmaktaydı (Milliyet, 20 Ekim 1975, s. 10). Bu dönemde Libya ile olan bağlar, Arap coğrafyasına açılmak için bir kapı olarak da görülmekteydi. İzmir Ticaret Odası, Kasım 1975'te bir açıklama yaparak dış ticaret açığına dikkat çekmiş, Libya ve İran ile yapılan iktisadi iş birliği anlaşmalarının yeni olanaklar getirdiğini, bunun diğer Ortadoğu ülkelerine de teşmil edilmesi gerektiğini ifade etmiştir (Milliyet, 7 Kasım 1975, s. 10). Bu dönemde Libya'nın ekonomik durumu ve yaklaşımı Türk siyasetçisinin dikkatini çekmişti. Bu bağlamda Ekim 1976'da Bursa'da Sümerbank Hazır Giyim Tesisleri'nin açılışını yapan Başbakan Yardımcısı Erbakan, amaçlarının Sudi Arabistan ve Libya gibi vatandaşın hiç vergi almamak olduğunu ifade etmiştir (Milliyet, 17 Ekim 1976, s. 10).

4- 7 Nisan 1977 tarihleri arasında Ankara'da yapılan Türkiye- Libya Karma Ekonomik Komisyonu ikinci dönem toplantısına Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil başkanlığındaki heyetin katılımı ve görüşmeler sonunda düzenlenecek belgeleri imzalamaya Çağlayangil'in yetkili kılınması 19 Eylül 1977'de kararlaştırılmıştır (BCA,30.18.1.2.367,58.5,1). Söz konusu komisyonun 4- 7 Nisan 1977 tarihleri arasındaki toplantılarından sonra Libya Heyeti Başkanı Al Mangush, *"en büyük dileklerinin bu çalışmaların ve hazırlanan protokolün bir an önce yürürlüğe konulmasıdır"* diyerek iş birliğinin lafta kalmamasını istediklerini ifade etmiştir (Milliyet, 8 Nisan 1977, s. 1, 10). Mangush'un bu ifadesinden de anlaşılacağı üzere anlaşmaların uygulanması hususunda aksaklıklar yaşanmaktaydı.

Sekizinci İslam Ülkeleri Dışişleri Bakanları Konferansı dönüşünde, 18 Nisan 1977'de Çağlayangil, Kaddafi'nin Kıbrıs meselesi hakkındaki demeci için teşekkür etmiştir (Milliyet, 19 Nisan 1977, s. 10). Kaddafi'nin Türkiye'nin Kıbrıs politikasını desteklemesi ikili ilişkiler adına önemli bir yakınlık sağlıyordu.

Sanayi ve Teknoloji eski bakanı Abdülkerim Doğru başkanlığında bir heyetin ekonomi ve teknik iş birliği hususlarında görüşmeler yapmak üzere Libya ve Suudi Arabistan'a gönderilmeleri 19 Eylül 1977'de

kararlaştırılmıştır (BCA,30.18.1.2.367.58.5,1). 1970'li yılların sonlarında Türkiye'nin Müslüman Arap ülkeleri ile ikili ticari ilişkilerine bakıldığında Libya ile ticari ilişkilerin ortalamasının üzerinde seyrettiği söylenebilir (Milliyet, 10 Kasım 1977, s. 12).

Başbakan Ecevit ile Başbakan Callud arasında Şubat 1978'de Ankara'da yapılan görüşmeler kısa zamanda yeni bir ticari anlaşmanın imzalanmasını sağlayacaktı. Bu bağlamda Libya heyeti ile yapılan görüşmeler sonunda 7 Nisan 1978'de Ticari, Mali ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması parafe edilmiştir. Anlaşma ile Libya, Türkiye'ye beş yıl vadeli 350 milyon dolarlık petrol ithal kredisi ve 10 milyon dolar da serbest kredi açmayı kabul etmiştir. Petrol kredisi, sadece Libya'dan ithal edilecek ham petrol için geçerli olacaktı. Yılda üç milyon ton ham petrol bedelinin %20'si bu 350 milyon dolarlık krediden mahsup edilecek ve %80'i peşin ödenecekti. Böylelikle daha önce petrolü sadece peşin satan Libya, Türkiye'ye yılda 600 bin ton petrolü kredili satmayı kabul etmişti. Ecevit, dış ekonomik ilişkiler konusunda yaptığı açıklamada SSCB ve Libya ile yapılan anlaşmalara vurgu yapmıştır. Başbakan Ecevit, Libya ile varılan anlaşma ile Türkiye'ye yeni bir ihracat kapısı açıldığını, bunun yanında Libya'nın petrol konusunda Türkiye'ye kolaylık sağladığını ifade etmiştir. Ecevit, yakın bir tarihte Libya'ya bir heyetin gideceğini ve ortak yatırımlar konusunda Libya'da görüşmelerin devam edeceğini belirtmiştir (Milliyet, 8 Nisan 1978, s. 1, 9).

Trablus'ta toplanacak Türkiye- Libya Karma Ekonomi Komisyonu üçüncü dönem toplantısına Devlet Bakanı Hikmet Çetin başkanlığında bir heyetin gönderilmesi 24 Nisan 1978'de kararlaştırılmıştır (BCA,30.18.1.2.372.122.5,1). Bakan Çetin, söz konusu toplantıya katılmak üzere 29 Nisan 1978'de Trablus'a gitmiştir. Toplantılarda Ecevit ile Callud arasında şubat ayında Ankara'da belirlenen ilkelerden ekonomik iş birliğinin geliştirilmesi ve ticari mübadelelerin arttırılması konuları ele alınacak ve petrol alımında yürütülen projeler görüşülecekti (Milliyet, 29 Nisan 1978, s. 9). Bakan Çetin ve Libya İskân Bakanı Muhammed El Mangush'un başkanlık ettiği toplantılar dört gün sürmüştür (Milliyet, 30 Nisan 1978, s. 1). Türkiye- Libya Ticari ve Mali İşbirliği Anlaşması, 2 Mayıs 1978'de Trablusgarp'ta imzalanmıştır. Anlaşmayı Türkiye adına Çetin, Libya Adına El Mangush imzalamıştır. Anlaşma ile Libya Türkiye'ye 100 milyon dolarlık kredi sağlayacaktı. Ayrıca Libya Türkiye'den ithalatını 85 milyon dolara çıkaracaktı. Bu anlaşmanın yanı sıra 2 Mayıs 1978'de iki ülke arasında bir bankacılık anlaşması ve tarım ve sanayide iş birliği öngören bir protokol imzalanmıştır (Milliyet, 3 Mayıs 1978, s. 9; 14 Mayıs 1978, s. 1, 14). Türkiye ile Libya arasında imzalanan Ticari ve Mali İşbirliği Anlaşması ve Ticari ve Mali İşbirliği Anlaşması'nı uygulamayı teminen TC. Merkez Bankası ile Libya Arap Dış Bankası arasında yapılan bankacılık düzenlemesi ve Türkiye- Libya Karma Ekonomik Komisyonu Üçüncü Dönem Toplantısı Protokolü'nün onaylanmaları 9 Mayıs 1978'de kararlaştırılmıştır (BCA,30.18.1.2.372.125.4,1; Resmî Gazete, 13 Mayıs 1978, s. 4-5). Türkiye ile Libya arasında Mali ve Ticari İşbirliği Anlaşması'na ait onay metinleri 2 Haziran 1978'de Ankara'da teati edilmiş ve anlaşma resmen yürürlüğe girmiştir. Törende Türkiye'yi Dışişleri Ekonomik İşler Genel Sekreter Yardımcısı Nazif Çuhrük, Libya'yı Libya Büyükelçisi Abu Shweirib temsil etmiştir. Onaylı anlaşma metnini Libya'dan getirmiş olan Libya Merkez Bankası Başkan Vekili Mesellati, 2 Haziran tarihinde Devlet Bakanı Hikmet Çetin ile görüşmüştür. Bu görüşme ile Türkiye'nin Libya'ya olan petrol borcu ile ilgili sorunlarda anlaşma sağlanmış, anlaşmanın ham petrol borcu ile ilgili olan maddesinin uygulama şekli saptanmıştır. Mesellati, Türkiye'ye verilecek 100 milyon dolar kredinin iki hafta içinde serbest bırakılacağını belirtmiştir. Mesellati, anlaşma gereği Türkiye'den 30 bin ton buğday aldıklarını ve 1978 yılı içinde 200 bin ton daha alacaklarını ifade etmiştir. Mesellati, basına iki ülkenin anlaşma yükümlülüğünü yerine getireceğini açıklamıştır (Milliyet, 3 Haziran 1978, s. 9).

Libya Arap Bankası'nın Türkiye'ye vereceği beş yıl vadeli %8,5 faizli 100 milyon dolar kredi için 31 Temmuz 1978'de anlaşma imzalanacaktı. Anlaşmanın imzalanacağı tarih aynı zamanda Arap Türk Bankası'nın açılış tarihi idi (Milliyet, 11 Temmuz 1978, s. 9). Söz konusu anlaşma ancak 17 Ağustos 1978'de İstanbul'da Merkez Bankası Binası'nda imzalanmıştır. Merkez Bankası Başkanı Tayyar Sadıklar, bu miktarda bir kredi anlaşmasının imzalanmasının uluslararası ekonomik çevrelerde Türk ekonomisinin potansiyeli ve geleceğine olan inancın artmasına vesile olacağını ifade etmiştir. Başkan, iyi koşullarda sağlanan 100 milyon dolarlık kredinin ardından 125 milyon dolarlık ikinci kredi görüşmelerine de başladıklarını belirtmiştir (Milliyet, 18 Ağustos 1978, s. 1, 9).

Çalışma Bakanı Bahir Ersoy, Libya Çalışma Bakanı Muhammed el-Mangush'un davetlisi olarak 27 Eylül 1978'de Trablus'a gitmiştir. Bakan, yurt dışına hareketinden önce iki ülke ilişkilerini her alanda geliştirme çabası içinde olduklarını ifade etmiştir (Milliyet, 24 Eylül 1978, s. 12; 28 Eylül 1978, s. 12).

Türkiye- Libya Karma Ekonomik Komisyonu'nun dördüncü dönem toplantısına Türk Hükümeti'ni temsilen Başbakan Yardımcısı Hikmet Çetin başkanlığında bir heyetin katılması 29 Aralık 1978'de kararlaştırılmıştır (BCA,30.18.1.2.377.208.3,1). Komisyonu'nun dördüncü dönem toplantısı 28- 30 Aralık 1978 tarihlerinde Ankara'da yapılmıştır. Toplantıya Devlet Bakanı, Başbakan Yardımcısı Hikmet Çetin ve Libya İskân Sekreteri Muhammed Al- Mangush başkanlığındaki heyetler katılmıştır. Taraflar, 5 Ocak 1975 tarihli anlaşmalar ve Karma Ekonomik Komisyonu protokolleri çerçevesinde ikili ilişkileri gözden geçirerek sağlanan gelişmeleri, alınması

gereken önlemleri görüşmüşler ve yeni iş birliği konularını da saptamışlardır. Bu çerçevede, taraflar 2 Mayıs 1978'te imzalanan Ticari ve Mali İşbirliği Anlaşması'nın ikili ekonomik ve ticari ilişkilere yeni bir atılım kazandırdığını kaydetmişlerdir. Çalışmaları sırasında taraflar, bazı kararlar almışlardır. Komisyonunun dördüncü dönem toplantısı sonunda 30 Aralık 1978'de imzalan Türkiye ve Libya Arasında Kurulacak Ortak Mühendislik ve Müşavirlik Hizmetleri Şirketi'ne İlişkin Anlaşma, Türkiye ile Libya Arasında Kurulacak Tarım ve Hayvancılık Şirketi'ne İlişkin Anlaşma ve Türkiye- Libya Karma Ekonomik Komisyonu Dördüncü Donem Toplantısı Protokolü'nün onaylanmaları 25 Ocak 1979 tarihinde kararlaştırılmıştır (BCA,30.18.1.2.377.205.13,1; Resmî Gazete, 30 Ocak 1979, s. 6- 14).

Diğer taraftan Ocak 1979'daki Başbakan Ecevit'in Libya ziyareti sırasında Türkiye ile Libya Arasında Gelişme İçin İşbirliği Genel Anlaşması imzalanmıştır (BCA,30.18.1.2.378.221.3,1; Resmî Gazete, 30 Mayıs 1979, s. 41- 43). Bu anlaşmanın amacı daha önceden imzalanmış ticaret anlaşmalarının takibini sağlamaktır. 23 Mart 1979 tarihli Milliyet Gazetesi, Bonn Frankfurter Rundschau Gazetesi'ne dayandırdığı haberinde Ecevit Hükümeti'nin ekonomiyi kurtarmak için Batı'dan ümidini kestiğini ve 45 milyon Türk'ü ekonomik savaşa çağırdığını belirtmekteydi. Daha ilginç olan bilgi ise Sudi Arabistan ve Libya'nın Ecevit Hükümeti'ne toplam 500 milyon dolarlık uzun vadeli kredi sözü verdiğinin iddia edilmesiydi. Aynı haberde Almanya'nın aralarında olduğu gelişmiş devletlerin Türkiye'ye yapılacak yardımın 545 milyon dolarlık kısmında uzlaştığı belirtilmekteydi (Milliyet, 23 Mart 1979, s. 1).

Başbakan Ecevit'in Libya ziyareti sırasında Türkiye ile Libya arasında ekonomik alanda iş birliğinin geliştirilmesini yavaşlatan bürokratik engellerin azaltılması amacı ile her iki ülkenin büyükelçiliklerine bağlı birer ekonomik iş birliği heyeti kurulması kararlaştırılmıştı. Bu kararın uygulanması bağlamında Türkiye'nin Trablus Büyükelçiliği'ne bağlı olarak kurulacak heyet, müsteşar düzeyinde ekonomik konularda tecrübeli bir Dışişleri Bakanlığı memurunun eşgüdümü altında tarım, sanayi, ticaret, bayındırlık ve gerekli görülebilecek başka alanlarda uzmanlık bilgisinden ve tecrübesinden yararlanabilecek uzmanlardan oluşacaktı. Bu bağlamda Trablus Büyükelçiliği'ne bağlı kurulacak heyette görevlendirilmek üzere Gıda- Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Teknik Danışmanlarından Arapça bilen Fikret Kutsal'ın tarım müşaviri olarak atanması Cumhurbaşkanı tarafından 29 Haziran 1979'da onanmıştır (BCA,30.11.1.0.503.41.20,1-5).

Ticaret Bakanı Teoman Köprülüler'in, Libya Ticaret Bakanı'nın davetlisi olarak Uluslararası Trablus Ticaret Fuarı açılışına katılmak için Libya'ya gönderilmesi 1 Mart 1979'da kararlaştırılmıştır (BCA,30.18.1.2.378.220.3,1).

Türkiye yetkili merkezi veteriner örgütü ile Libya yetkili veteriner örgütü, ülkeleri arasında, canlı hayvan ve hayvansal ürünlerin ithal ve ihracatını kolaylaştırılmak, ihracat nedeni ile her türlü salgın hayvan hastalıklarının girişini önlemek ve veteriner hekimliği alanında bilimsel ve teknik işbirliği sağlamak amacı ile dokuz maddelik Veteriner Anlaşması'nın yapılması hususunda mutabık kalmışlardır. Anlaşmanın maddeleri Türkiye'den Libya'ya ihraç edilecek hayvanların sağlıklı bir şekilde naklini öngörmüştür. Türkiye ile Libya arasında 25 Ocak 1979 günü Trablus'ta imzalanan Veteriner İşbirliği Anlaşması'nın onaylanması 9 Haziran 1979'da kararlaştırılmıştır (BCA,30.18.1.2.379.239.17,1; Resmî Gazete, 16 Ağustos 1979, s. 13- 16). Bu anlaşmanın imzalanmasının temel nedeni Libya'ya ihraç edilen hayvanların yolda telef olması veya hayvanlarda bazı hastalıkların tespit edilmesi idi.

Türkiye- Libya Karma Ekonomik Komisyonu'nun beşinci dönem toplantısına Türk Hükümeti'ni temsilen Hikmet Çetin başkanlığındaki heyetin katılması 23 Temmuz 1979'da kararlaştırılmıştır (BCA,30.18.1.2.381.259.6,1). Yine Karma Uzmanlar Komisyonu toplantısına Türkiye'yi temsilen Ahmet Ermişoğlu başkanlığındaki heyetin katılması ve heyet başkanının anlaşma parafe etme yetkisi verilmesi 27 Ağustos 1979'da kararlaştırılmıştır (BCA,30.18.1.1.381.258.1,1). Karma Komisyonu'nun beşinci toplantısı 28 Temmuz- 1 Ağustos 1979 tarihlerinde Trablusgarp'ta yapılmıştır. Komisyonun dördüncü toplantısından itibaren gelişmelerin ve özellikle Başbakan Ecevit'in Libya'yı 26-29 Ocak 1979 tarihlerindeki resmî ziyareti sırasında iki ülke yöneticileri arasında varılan sonuçların ışığında sürdürülen görüşmelere Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Hikmet Çetin ve Libya Genel Halk Komitesi İskân Sekreteri Muhammed El-Mangush başkanlığındaki heyetler katılmışlardır. Taraflar, iki ülke arasındaki ekonomik, ticari, mali ve teknik ilişkileri gözden geçirmişler ve iş birliğinin gelişmesi için alınması gerekli önlemleri görüşmüşlerdir. Çeşitli alanlarda yeni iş birliği konuları belirlenmiştir. Taraflar, ticaret, sanayi, bilim, işgücü paylaşımı, hizmetler ve tarım alanında iş birliği kararı almışlardır. Toplantısı sonunda imzalanan Türkiye Libya Karma Komisyonu Beşinci Dönem Toplantısı Protokolü'nün onaylanması 13 Aralık 1979'da kararlaştırılmıştır (BCA,30.18.1.2.382.276.12,1; Resmî Gazete, 18 Ocak 1980, s. 1- 6). 1970'li yılların sonlarında Libya dış güvenliğini sağlamak için ordusunu modern hale getirme çabası içindeydi (Koçak, 1978, s. 28). Bu çaba, Türkiye ile askeri ve ekonomik ilişkiler adına olumlu oldu.

2 Mayıs 1978 tarihli Türkiye Libya Ticari ve Mali İşbirliği Anlaşması çerçevesinde yapılacak görüşmelerde bulunmak üzere 26- 31 Ocak 1980 tarihleri arasında Trablus'ta yapılacak toplantıya Ticaret Bakanlığı Müsteşarı İsmail Heral başkanlığında bir heyetin katılması 28 Ocak 1980'de kararlaştırılmıştır (BCA,30.18.1.2.386.25.10,1). 2 Mayıs 1978

Anlaşması'nın uygulanmasına etkinlik kazandırmak ve Altıncı Dönem Karma Ekonomik Komisyon toplantısına hazırlık maksadıyla iki ülke ticaret bakanlıkları müsteşarlarının başkanlığında kurulmuş bulunan Ticaret Alt Komitesi ilk toplantısını 26- 31 Ocak 1980 tarihleri arasında Trablus'ta yapmıştır. Türk tarafı Libya'nın ihtiyaç duyduğu gıda maddelerinin zamanında bu ülkeye gönderileceği konusunda taahhütte bulunmuştur. Ticaret Alt Komitesi toplantısı sonunda imzalanan tutanak ve eklerinin onaylanması 6 Mart 1980 tarihinde kararlaştırılmıştır (BCA,30.18.1.2.390.53.8,1; Resmî Gazete, 9 Nisan 1980, s. 2- 3). Diğer taraftan Trablus Fuarı'nın açılış törenlerine katılmak ve Türk gününde hazır bulunmak üzere Türk Hükümeti'ni temsilen, 29 Şubat 1980- 6 Mart 1980 tarihleri arasında Devlet Bakanı Orhan Eren Libya'ya gidecekti (Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi, 13 Mart 1980, s. 640).

Türkiye Libya arasındaki ekonomik ve ticari ilişkileri görüşmek amacıyla 25 Mart 1980 tarihinde Libya Ekonomi Bakanı Abuzeyid Ömer Durda, Türkiye'ye gelmiştir. Bakan, aynı gün Devlet Bakanı Orhan Eren'i ziyaret etmiş, ardından Devlet Bakanı Ekrem Ceyhan ile resmi bir görüşme gerçekleştirmiştir. Heyetler halinde başlayan görüşmeler, öğleden sonra uzmanlar arasında komisyon çalışmalarına dönüşmüştür (Milliyet, 26 Mart 1980, s. 1). Ankara'da yapılan görüşmelerde Türkiye'yi Ekrem Coşkun başkanlığındaki heyet temsil etmiştir (BCA,30.18.1.2.392.66.1,1). Görüşmeler, 25- 27 Mart 1980 tarihleri arasında devam etmiştir. Taraflar görüşmelerde, ikili ekonomik ilişkileri gözden geçirerek uygulamaya ilişkin çeşitli konuları incelemiş, Ticari ve Mali İşbirliği Anlaşması'nın 1980 yılı uygulama hususlarında mutabakata varmışlardır. İki taraf karşılıklı belli bir miktarda mal veya hizmeti ithal etmeyi taahhüt etmiştir. Ticari ve Mali İşbirliği Anlaşması çerçevesinde Ankara'da yapılan toplantılar sonunda Türkiye ile Libya arasında hazırlanan protokolün onaylanması Bakanlar Kurulu'nca 28 Nisan 1980'de kararlaştırılmıştır (BCA,30.18.1.2.412.210.7,1; Resmî Gazete, 23 Mayıs 1980, s. 3- 6.).

Libya heyeti, Karma Ekonomik Komisyon görüşmeleri için 8- 9 Aralık 1980 tarihlerinde Ankara'ya gelmiştir. Libya ticaret heyeti, Ankara'daki temaslarda Türkiye'den satın almak istediklerin ürünlerin hızla tedarik edilmesini, ekonomik iş birliğinin artırılmasını ve ortak yatırımlar gibi konuları müzakere edeceklerdi (Milliyet, 8 Aralık 1980, s. 1, 6). Karma Ekonomik Komisyonu'nun Altıncı Dönem Toplantısı 11 Aralık 1980'de Türk Dışişleri Bakanlığı'nda başlamıştır. Türk Heyeti'ne Başbakan Yardımcısı Turgut Özal, Libya heyetine de Libya İktisat Bakanı Abuzeyd Durda başkanlık etmiştir. Özal, açılış konuşmasında Libya'dan başta petrol olmak üzere daha çok ürün alıp-satmak istediklerini belirtmiştir. Özal, Libya ile ekonomik alanda olduğu gibi her alanda iş birliğine amade olduklarını ifade etmiştir. Özal, Türk müteahhitleri ve işçilerinin Libya'nın kalkınmasına katkıda bulduklarına da değinmiştir (Milliyet, 12 Aralık 1980, s. 1).

Libya'ya İhracat ve Libya'dan İthalat

1950'li yıllarda Libya'da hayvancılık halkın önemli bir geçim kaynağı durumundaydı. Kuzeyde koyun ve sığır, güneyde deve beslenmekteydi (Nurettin Koçak, s. 6). Bu tarihlerde Libya'da 800 bin baş koyun ve 700 bin baş keçi bulunuyordu. Dolayısıyla kasaplık hayvan 1950'li yıllarda Libya'nın en önemli gelir kaynağı idi. 1954 yılında Libya'ya 4.000 damızlık Karaman Koyunu ve Akdeniz iklimine alıştırmış Merinos koyunu getirilmiştir (Öndeş, 1975, s. 27). Fakat, zamanla kasaplık hayvan Libya'nın ihtiyacını karşılayamaz duruma gelmiştir. Bunun sonucunda 1970'li yılların başlarından itibaren Libya, Türkiye'den kasaplık hayvan ithal etmiştir.

1960'lı yılların sonlarında Türkiye'nin güney illerinden kaçak hayvan ihracatı yapılmaktaydı. Et ve Balık Kurumu, kaçak hayvan ihracatını engellemek için Mersin Limanı'ndan Libya'nın da içinde olduğu Arap ülkelerine Eylül 1969 itibari ile son 11 ayda 41 milyon lira değerinde kasaplık hayvan ihraç etmiştir (Milliyet, 3 Eylül 1969, s. 7). Bu rakam 3 Ekim 1969 itibari ile son bir yıl içerisinde 42 milyon 292 bin lira değerinde 12 milyon 990 kilo canlı hayvan miktarına çıkmıştır. Libya, ihracat yapılan ülkeler içinde olmakla beraber, alım miktarında sonlarda yer almaktaydı (Milliyet, 3 Ekim 1969, s. 11). Temmuz 1970 itibari ile Arap ülkelerine 1970 yılı içinde Mersin Limanı'ndan 37 milyon liralık sekiz bin yüz ton canlı hayvan ihraç edilmiştir (Milliyet, 25 Temmuz 1970, s. 11). 1972 yılında Libya'nın dahil olduğu yabancı ülkelere 16 milyon 258 bin dolar tutarınca canlı hayvan ihracatı gerçekleştirilmiştir (Milliyet, 9 Eylül 1974, s. 9). 1973'e gelindiğinde Libya ve diğer bazı Arap ülkelerine yapılan canlı hayvan ihracatı Türkiye'deki et fiyatlarının yükselmesine neden olacaktı (Milliyet, 29 Ağustos 1973, s. 9).

Libya'nın alım gücü, petrolün sağladığı zenginlik ile artmaktaydı. Bu da Türkiye açısından Libya'yı önemli bir ihracat noktası yapacaktı. Fakat, yaşanan bazı olumsuzluklar söz konusuydu. 1970 yılında Libya Ticaret Ataşeliği, bazı hususlara riayete edilmediği takdirde Türkiye'nin Libya'ya ihracatında azalma olacağını rapor etmekteydi. Ataşelik, et ve kasaplık hayvan ithali için Türkiye'yi iki defa ziyaret eden Libya Ziraat Bankası heyetine olumlu bir cevap verilmemesi; tüccarların çift fiyat istemesi, Libya'ya giden Türk tüccarların buradaki müesseselere verdikleri vaadi yerine getirmemesi; müesseselerin taleplerine geç cevap verilmesi veya hiç cevap verilmemesi nedeniyle Libya'da Türk tüccarına olan güvenin azaldığını vurguluyordu (Milliyet, 30 Haziran 1970, s. 11).

Libya, petrolün sağladığı zenginliği ülkenin tarımsal üretimini arttırmak için de kullanacaktır. Bu bağlamda 1970'li yılların başlarında tarımsal üretimini arttırmak için çalışmalar yürütülmüştür (Türkkan, 1972, s. 75). Yapılan çalışmalara rağmen Libya'nın tarımsal ürün ithalatı devam edecektir. 1970'li yıllarda Libya'ya yapılan ihracat, daha çok doğrudan talepler üzerine gerçekleşmekteydi. Bu bağlamda Libya Ticaret Ataşeliği'nden gönderilen bir raporda Bingazi ve Tripoli'de faaliyette bulunan ithalatçı firmaların Türkiye'den çeşitli gıda maddeleri, giyim eşyası, sinai mamuller, beyaz çimento, mermer, hediyelik eşya, tıbbi-zirai mücadele ilaçları, ev eşyası, kuru ve yaş meyve almak istediği bildirilmiştir. Raporda Libya ile ticari ilişkilerin geliştirilmesinden Türk ihracatçısının önemli faydalar sağlayacağı belirtilmekteydi (Milliyet, 3 Nisan 1970, s. 11). Nisan 1970'te Bingazi'de faaliyet gösteren Libratrade adlı bir firmanın Türkiye'den örgü şışı ve naylon giyim eşyası almak istediği Türk basınına yansımıştır (Milliyet, 24 Nisan 1970, s. 11). Mayıs 1970 itibari ile Mersin'den Libya'nın da içinde olduğu yabancı ülkelere 6 milyon liralık mercimek ihraç edilmiştir (Milliyet, 8 Mayıs 1970, s. 11). Libya'nın Türkiye'den ürün talebi sadece tarımsal ürünler ile sınırlı değildi.

Mart 1970'te Libya'da bulunan Mustafa Shaban isimli bir firma, Türkiye'den pamuklu dokumalar ve çimento gibi ürünler talep etmiştir (Milliyet, 20 Mart 1970, s. 11). Yine Sümerbank ürünleri 1970'li yılların başlarında Libya'da aranan ürünlerin başında gelmekteydi (Türkkan, 1972, s. 87). Bu arada Kıbrıs'ta bulunan ilk Türk Trikotaj Fabrikası, yeni binasına taşınmış ve 1970 yılı içinde Libya'nın da dahil olduğu Arap ülkelerine ihracat gerçekleştirmişti (Milliyet, 25 Eylül 1970, s. 11). Eylül 1970 itibari ile Mersin Limanı'ndan Libya'nın da dahil olduğu çeşitli ülkelere mevsim başından itibaren 372 ton kabuklu ceviz ihraç edilmiştir (Milliyet, 8 Eylül 1970, s. 11). 1970'li yılların başlarında Libya'ya başlıca tarım ürünleri, canlı hayvan, çimento, pamuklu dokuma ve çeşitli sanayi ürünü ihraç edilmiştir (Milliyet, 6 Nisan 1972, s. 9; 8 Temmuz 1972, s. 9; 20 Haziran 1973, s. 11; 20 Eylül 1973, s. 9).

Libya, 1970 yılında ülkedeki İtalyanların bütün menkul kıymetlerini ve gayrimenkullerine el koymuştur. Ayrıca, ülkeden ayrılmış olan Yahudilerin malları müsadere edilmiştir. Bu uygulama sonrasında Museviler ve İtalyanlar Libya'dan tamamen ayrılmaya başlamıştır (Milliyet, 22 Temmuz 1970, s. 11; 24 Temmuz 1970, s. 11).

Libya Ticaret Bakanlığı Müsteşar Muavini Ahmet el-Atraş, 5 Şubat 1975'te İSO'yu ziyaret etmiştir. Atraş, 1972-1973 döneminde Türkiye'nin başka ülkelere taahhütleri yüzünden Libya'nın çimento taleplerini karşılayamadığını, Libya'nın da çimento ihtiyacının büyük bölümünü Romanya ve Rusya'dan karşıladığını ifade etmiştir (Türkkan vd., 1975, s. 123).

1974 yılı sonlarında Libya ve Tunus'taki Türk Ticaret Ataşeliklerine başvuran yerel girişimciler, Türk firmaları ile ortak yatırım yapma arzusunda olduklarını, Türkiye'den kuru üzüm, incir, çeşitli konserveler, sığır eti, marmelat, meyve suyu, peynir, yumurta, süt, tereyağı ve pastırma ithal etmek istediklerini belirtmişlerdir (Milliyet, 1 Kasım 1974, s. 9).

1973 yılında Süleyman Demirel'in yeğeni Yahya Demirel'in Libya'ya mobilya ihracı yaptığı, bu ihracat dolayısıyla haksız vergi iadesi aldığı yönünde usulsüzlük iddiaları, 1975 yılında Millet Meclisi'nde tartışmalara neden olmuştur (Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 1 Kasım 1975, s. 87).

Libya, 1975 yılı başlarında Türkiye'den bazı aşı kalemi ve fidan talep etmiştir. Bu bağlamda Libya'nın talep ettiği bağ çubuğu, fındık ve incir bitkilerine ait aşı kalemi, çelik ve fidanlarının Libya'ya gönderilmesi 24 Ocak 1975'te kararlaştırılmıştır (BCA,30.18.1.2.325.7.12,1).

Şubat 1975'te Libya, Türkiye'den 15 bin ton ambalajlı zeytinyağı almak için talepte bulunmuştur. Aynı dönemde İtalyan basınında Türk zeytinyağına karşı olumsuz kampanyalar yürütülmekteydi. Zeytinyağı talebi üzerine TARIŞ Genel Müdürü Nejat Halulu, Libya'ya gitmiş ve 3 bin ton zeytinyağı satışı bağlantısı yapmıştır. Anlaşmaya göre gönderilecek ürünler birer kilo olarak ambalajlanacaktı. TARIŞ'in yapmış olduğu ilk sevkiyatın ardından Libya Milli Mubayaa Ofisi, yeni zeytinyağı talep etmişti. Ticaret Bakanlığı, Libya'ya 1975 yılı için 7 bin ton zeytinyağı kontenjanı açıldığını ve söz konusu kontenjan için İzmir'de Libya heyeti ile müzakere yapıldığını belirtmiştir (Milliyet, 7 Şubat 1975, s. 10; 1 Mart 1975, s. 10; 22 Mart 1975, s. 10). Ege Sanayi Odası Başkanı Şinasi Ertan, 1975 yılında Türkiye zeytinyağı rekoltesinin 100- 110 bin ton civarı olacağını ve 25- 30 bin tonunun ihraç edileceğini tahmin ettiklerini açıklamıştır. Ertan, Libya'dan 1975 yılı için 10 bin ton gibi bir satın alma talebi aldıklarını açıklamıştır (Milliyet, 25 Mart 1975, s. 10). Libya'ya yapılan gıda ihracatı zamanla çeşitlenecektir.

Kasım 1975'te Çay-kur Genel Müdürü Teoman Yayın, 1976 yılında 3 bin tonu Libya'ya olmak üzere yurt dışına 5 bin ton çay ihraç edilmesi için çalışma yürütüldüğünü açıklamıştır (Milliyet, 11 Kasım 1975, s. 10). Ağustos 1977'de Libya Hükümeti, İtalya ve Fransa'dan yapmış olduğu meyve ithalatını, Türkiye'den yapmaya karar verdiğini açıklamıştır. Aynı dönemde Antalya Ticaret Odası, Libya'ya 20 bin ton elma ve 6 bin ton armut ihraç edileceğini açıklamıştır (Milliyet, 20 Ağustos 1977, s. 10).

Libya ile yapılan ikili temaslarda ticaretin sağlıklı yürütülebilmesi için iki alt komite oluşturulmuştu. Bu komitelerden ikincisi Türkiye'den alınacak ürünler ile ilgili çalışmalar yürütmekteydi. Nisan 1978'deki komite görüşmelerinde Libya yetkilileri prensip olarak tarım ürünleri, et ve Sümerbank mamulleri alabileceklerini ifade etmişlerdi (Milliyet, 6 Nisan 1978, s. 9).

5 Nisan 1978'de Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanı Mehmet Yüceler, Libya'ya 121 bin ton buğday satışı için anlaşma yaptıklarını belirtmiştir. Maliye Bakanı Ziya Müezzinoğlu ise, Libya ile yapılmış anlaşmaya göre Libya'ya 250 bin ton buğday ihraç edileceğini açıklamıştır (Milliyet, 6 Nisan 1978, s. 10; 15 Nisan 1978, s. 9). 2 Mayıs 1978 tarihli Ticaret Anlaşması'na göre Libya Türkiye'den ithalatını 85 milyon dolara çıkaracaktı. Anlaşma gereği Türkiye 1978 yılında Libya'ya 230 bin ton buğday, 15 bin ton zeytinyağı, 10 bin ton salça ve bazı diğer ürünler ihraç edecekti. İmzalanan anlaşma beş yıl geçerli olacaktı (Milliyet, 3 Mayıs 1978, s. 9; 14 Mayıs 1978, s. 1, 14).

Türkiye ile Libya arasında Mali ve Ticari İşbirliği Anlaşması'na ait onay metnini 2 Haziran 1978'de Ankara'ya getiren Libya Merkez Bankası Başkan Vekili Mesellati, anlaşma gereği Türkiye'den 30 bin ton buğday aldıklarını ve yıl içinde 200 bin ton daha alacaklarını ifade etmiştir (Milliyet, 3 Haziran 1978, s. 9). Ticari ve mali işbirliği uyarınca Libya'ya Mersin'den Kasım 1978'de 110 bin baş kurbanlık koyun ihraç edilmiştir. Mersin İhracatçılar Birliği'nden yapılan açıklamaya göre Türkiye'den yurt dışına yapılan en büyük sevkiyat Libya'ya gerçekleştirilmiştir. Mersin İhracatçılar Birliği Genel Sekreteri Şakir Kayalı, yapılan ihracatla birlikte yurt dışına yapılan canlı hayvan kaçakçılığın da büyük ölçüde önlendiğini ve 200 milyon lira döviz elde edildiğini açıklamıştır (Milliyet, 11 Kasım 1978, s. 12). Ecevit Hükümeti'nin bu dönemde en önemli başarılarından biri İslam ilkeleri ile ticareti geliştirmesiydi. Diğer yandan Libya'ya gönderilen canlı hayvanlarda çıkan kusurlar, ticari güvenilirliği sarsabilecek durumlar ortaya çıkarmıştır. Bu durum Cumhuriyet Senatosu'nda tartışmalara neden olmuştur (Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi, 7 Şubat 1979, s. 626).

Mart 1979'da Devlet Bakanı Salih Yıldız, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki hayvan üreticilerinin hayvanlarını 1978'de uygulandığı gibi devletin tatmin edici bir fiyatla peşin satın alıp, Et Balık Kurumu aracılığı ile Libya'nın da içinde olduğu ülkelere ihraç edeceğini açıklamıştır (Milliyet, 10 Mart 1979, s. 12).

Nisan 1979'un son haftası içinde Libya Çalışma Bakanlığı'ndan Türkiye'ye gelecek alım heyeti ile Libya'ya mal ve hizmet ihracının geliştirilmesi konularının ele alınması söz konusu olmuştur. İzmir'de Türk yetkililerle temaslarda bulunan Libya İkmal Örgütü Genel Müdürü El- Zigalal, Libya'nın 1979 yılında 180 milyon dolarlık ithalat yapacağını söylemiştir. El-Zigalal, İzmir'de Egeli sanayici ve iş adamları ile yapılan müzakerelerin olumlu geçtiğini, dünya fiyatlarının üzerinde de olsa Türk mallarını tercih ettiklerini belirtmiştir. Zigalal, önlerindeki iki üç yıl içinde Türkiye'den ithalatlarının 500 milyon doları aşmasının mümkün olduğunu dile getirmiştir. Ege Bölgesi Sanayi Odası Yönetim Kurulu Başkanvekili Hayri Yorgancıoğlu da yılda dört milyar doların üzerinde ithalat yapan Libya'ya çok daha fazla ürün satmalarının mümkün olduğunu ve görüşmeler ile ticari ilişkileri geliştirme fırsatı bulduklarını belirtmiştir. (Milliyet, 21 Nisan 1979, s. 1; 18 Mayıs 1979, s. 1). Mayıs 1980 başlarında Zigalal başkanlığında Libya'nın önde gelen kuruluşlarının yetkililerinden oluşan dokuz kişilik heyet, İstanbul Ticaret Odası (İTO)'nda Türk ihracatçı firmaları ile üç gün süren görüşmeler sonunda kumaş ve hazır giyim eşyası alımı için bağlantı yapmıştır. Diğer yandan Libya heyeti ile mobilya, salça, elma ve başkaca ürünler üzerine de görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Libya heyeti başkanı Zigalal, İstanbul'dan ayrı Ankara ve İzmir'de de görüşmeler gerçekleştirmişti. Zigalal, ikili ticari ilişkilerin adeta sıçrama döneminde olduğunu vurgulamaktaydı (Milliyet, 10 Mayıs 1980, s. 1).

Ticaret Bakanı Teoman Köprülüler, Türkiye'de bulunan Libya ticaret heyeti ile 62 milyon dolarlık ticaret bağlantısı yapıldığını açıklamıştır. Köprülüler, bu yeni bağlantılar ile Libya'ya gerçekleştirilecek 1979 yılı ihracatının 100 milyon doları aşacağını belirtmiştir. Köprülüler, Libya'ya elektrikli ev aletleri-soğutucular, çeşitli mermerler, yer döşemeleri, inşaat malzemeleri, LPG ocakları, halıflex, konfeksiyon, elma, armut, kiraz, yaş üzüm, canlı hayvan, salça ve zeytin gibi ürünlerin satılacağını açıklamıştır (Milliyet, 25 Mayıs 1979, s. 1).

Ticaret Bakanlığı'nın davetlisi olarak Türkiye'ye gelen Libya Gıda Tedarik Kurumu Başkanı Mustafa Ali Aboustta, Ankara Sanayi Odası (ASO)'nu ziyaret etmiştir. ASO Başkanı Mehmet Yazar, Aboustta'yı sanayicilerin hazırladığı örnek ürün sergisini gezdirmiştir. Aboustta, ASO üyesi sanayiciler ile 1,2 milyon dolarlık kesin bağlantı yapmış, ayrıca 800 bin dolarlık mal alımı için ön anlaşma imzalamıştır. Başkan Yazar, Libya ile yapılan temaslardan olumlu olduğunu, ilk ihracat bağlantısının yapıldığını ve ASO üyesi diğer sanayicilerin de ihracatını sağlamak için temaslardan süreceğini belirtmiştir. Yazar, Ticaret Bakanlığı'nın da katkısıyla Ankara'da sonraki aylarda da yapılacak görüşmelerin yeni ihracat imkanları sunacağını ifade etmiştir. Yazar, Libya Gıda Tedarik Kurumu ile yeni bağlantıların yapılması hususunda prensipte anlaştıklarını belirtmiştir (Milliyet, 26 Mayıs 1979, s. 1).

Ağustos 1980’de Libya’ya 8 milyon dolarlık canlı hayvan ve balık, 20 milyon dolarlık çimento ve konfeksiyon satımı için anlaşma yapılmıştır (Milliyet, 29 Ağustos 1980, s. 1, 8). TOB heyeti, Libya ile 12 milyon dolarlık konfeksiyon mamulleri, 3 milyon dolarlık demir ve demir mamulleri, 1,5 milyon dolarlık da tekstil ve tekstil mamulleri olmak üzere 16,5 milyon dolarlık ayrı bir ihracat anlaşması yapmıştır. 28 Ağustos 1980’de Libya’dan dönen TOB heyeti, 16,5 milyon dolarlık ihracat bağlantısının yanında ilk defa 250 bin dolarlık kırtasiye malzemesi ihracatı hususunda Libya’da görüşmeler yapmış ve teklif verilmiştir (Milliyet, 29 Ağustos 1980, s. 1, 8).

Eylül 1980’de Libya İaşe Müessesesi Genel Müdürü Mustafa Zıgallai’nin başkanlığında bir ticaret heyeti Ankara’ya gelmiştir. Heyet, gıda maddeleri, çimento, yapı malzemeleri, elbise, dokuma malları, ayakkabı ve meyve ürünleri alımı için bağlantı yapacaktı (Milliyet, 20 Eylül 1980, s. 1). Türkiye’den çeşitli mal almak üzere Ankara ve İstanbul’da ihracatçılarla ile görüşen Libya heyeti, Türkiye’den 50 milyon dolar tutarında tahıl almak üzere anlaşma yapmıştır. Libya heyeti, 26 Eylül 1980’de TOB’da Türk ihracatçıları ile buluşmuş, kendilerine gösterilen numune ürünleri incelemiş ve bazı ürünlerin alımı için pazarlık yapmıştır (Milliyet, 27 Eylül 1980, s. 1).

Aralık 1980’deki Türkiye- Libya Karma Ekonomik Komisyon toplantıları alt gruplar halinde yürütülmüş, fakat bazı konularda görüş birliği sağlanamayınca iki heyetin başkanlarına sunulacak protokol de tamamlanamamıştır. Libya heyeti, Türkiye’den 100- 150 bin ton tahıl, 50 bin ton et, 50 bin baş kurbanlık koyun ve çeşitli gıda maddeleri talep etmiştir (Milliyet, 14 Aralık 1980, s. 1). Karma komisyon görüşmelerinin yanında Aralık 1980 başlarında Libya’dan bir heyet, İstanbul’a bazı ürünlerin tedarik edilmesi için gelmiştir. Libya heyeti ile Türk ihracatçıları İstanbul’da 100 milyon doların üzerinde uzun vadeli dışsatım bağlantısı yapmıştır. Libya’ya satılacak malların büyük bir bölümünü inşaat malzemeleri, boya, sıhhi tesisat armatürleri oluşturmaktaydı. Bunların yanı sıra deri mamulleri, melamin mutfak malzemeleri gibi malzemeler üzerinde de bağlantılar yapılmıştır. Öte yandan İTO’da yapılan görüşmelerde daha önce Libya ile yapılan dışsatım anlaşmalarında Türk ihracatçıların sözlerini yerine getirmemeleri eleştiri konusu olmuştur. Şöyle ki; Türkiye’den Libya’ya ihracat genellikle deniz ve hava yolu ile gerçekleşmekteydi. Ancak limanların kapasitenin düşük olması nedeniyle ulaşımda sıkıntılar yaşanmakta, yaş meyve sebze gibi ürünler sevkiyat sırasında ambarlarda çürümekteydi (Milliyet, 14 Aralık 1980, s. 1). Söz konusu dönemde Türkiye’nin Libya’ya ihracatının ana hatlarına değindikten sonra Libya’dan ithalatına bakmak gerekmektedir.

1959 yılında Libya’da petrol bulunması, ülkeye bambaşka bir nitelik kazandırmıştır. Ülke ekonomisi apayrı bir temele oturmuştur. Libya, 1968’de petrol ihraç eden ülkeler arasında beşinciliğe yükselmiştir (Ataöv, 2020, s. 61). 1970’li yılların başlarında Libya ekonomisinin temelini artık petrol teşkil etmekteydi (Koçak, 1978, s. 6). 21. yüzyılın başlarına gelindiğinde petrolden elde edilen gelir, ihracat gelirlerinin %98’ini oluşturmaktadır (Yaycı, 2020, s. 52-53). Libya’nın temel ekonomik kaynağı petrol olmakla beraber, Kaddafi petrole bağımlı olmadıklarını ifade etmekten de çekinmeyecekti. 1970’lerde Libya Lideri Kaddafi, “*Asırlarca petROLSÜZ yaşamış ve millî varlığını sürdürmüş olan Libya halkı, gerekirse yüzyıllarca asır daha petROLSÜZ yaşamasını ve direnmesini bilir*” demekteydi (Bianco, 1974, s. 200). Libya, 1970- 1971 mali yılında petrolden 160.800.000 Libya dinarı elde etmiş ve bu paranın %70’ini kalkınmaya ayırmıştır (Türkkan, 1972, s. 64). 1972 yılına gelindiğinde Libya, ekonomik zorluk yaşayan devlet ve örgütlere milyar doların üzerinde yardım yapan bir ülke konumuna geldi (Milliyet, 12 Ağustos 1972, s. 11).

OPEC, Aralık 1969’da yaptığı açıklamada Libya ve Cezayir’in Avrupa’ya petrol ihraç fiyatını diğer OPEC ülkelerinin fiyatı seviyesine yükselttiğini açıklamıştır (Milliyet, 18 Aralık 1969, s. 11). Libya’nın ilk dönemde petrolü diğer ülkelere daha ucuza satma politikası da böylelikle sona ermiştir. 1970 yılı başlarında Libya’daki petrol rezervlerinin miktarı ve konularının çıkarılması için ülkeye Sovyet uzmanlar davet edilmiştir (Milliyet, 28 Nisan 1970, s. 11). Bu Libya’nın batı ekseninden Sovyet yönüne kaymaya başladığının göstergesi olarak görülebilir.

Libya’da petrolün işlenmesi başlangıçta Batılı şirketlerin tekelinde bulunmaktaydı. Libya, Temmuz 1970’te yabancı petrol şirketlerinin millileştirildiğini açıklamış ve bu yönde sahada adımlar atmıştır (Milliyet, 6 Temmuz 1970, s. 11). Kaddafi, mühendis ve teknisyenleri yetiştikçe yabancı petrol şirketlerini birer birer millileştirme yoluna gitmiştir (Bayık, 1973, s. 93). Libya, 7 Aralık 1971’de British Petroleum Company’i millileştirdiğini ve İngiltere bankalarındaki bütün Libya parasını çekmekte olduğunu açıklayacaktı. Ayrıca 1 Eylül 1973’te, devrimin dördüncü yıl dönümünde bütün yabancı petrol şirketlerinin %51’i millileştirildi (Ataöv, 2020, s. 65- 66; Milliyet, 3 Eylül 1973, s. 9). Libya’da günde 225 bin varil ham petrol çıkaran Exxon şirketi, 1974 yılında Libya’daki üretimi durdurup, çekilme kararı almıştır. Petrol şirketlerinin millileştirilmesi kararına itiraz eden Shell, Haziran 1974’te itirazını geri çekip Libya ile anlaşmıştır. Libya, 1975’te yabancı firmalara ham petrol fiyatının arttırılması baskısı yapmış, sonuçta bazı uluslararası firmalar, ham petrol fiyatını yükseltmiştir (Milliyet, 15 Haziran 1974, s. 9; 12 Ekim 1974, s. 9; 15 Kasım 1970, s. 11).

Mart 1974’te Libya Lideri Kaddafi’nin Lefkoşa’da bir petrol rafinerisi kurulması için temasa geçtiği bildirilmekteydi. Gerçekten Libya tarafından kurulacak tesis ciddiyle ele alınmıştır. Türkiye, kurulacak olan tesisin Türk tarafında kurulması gerektiğini, böylece istihdam ve ekonomiye katkı sağlayacağını belirtmekteydi (Milliyet, 26 Mart 1974, s.

9; 14 Mayıs 1974, s. 9). 1970'li yılların başlarında Libya, petrol şirketlerini büyük ölçüde millileştirirken, Türkiye bütçe açığı ile mücadele eden bir devlet konumundaydı. 1970'li yılların başlarında Türkiye, ithal ikamesine ve korumacılığa dayalı sanayileşme yüzünden döviz darboğazına girmiştir. Bundan dolayı Ağustos 1970'te %66 oranında devalüasyon yapılmıştır. 1972 yılı başında 2,5 dolar olan petrol, 1973 yılında 11,6 dolara yükselmiştir. Söz konusu petrol şoku, Türkiye'nin ticaret açığını üç katına çıkarmıştır. Bunun üzerine bir de 1974'te Kıbrıs'a müdahale edilmesinin doğurduğu ekonomik sıkıntılar eklenmiştir (Tokgöz, 2019, s. 339- 341). Bu şartlarda Türkiye'nin ekonomik dengesinin sağlanması için vadeli ve uygun fiyata petrol alabilmesi hayati önem taşıyacaktır. Bu bağlamda Libya'dan petrol temin edilmesi önemli bir husus olacaktır. Libya'dan sağlanacak olan petrol konusunda yapılacak görüşmelere Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı Müsteşar Yardımcısı Teoman Köprülüler başkanlığında bir heyetin katılması 23 Ocak 1975'te kararlaştırılmıştır (BCA,30.18.1.2.325.5.13,1). Teoman Köprülüler başkanlığındaki heyet Libya- Türkiye Petrol Anlaşması'nın imzalanması amacı ile 18 Ocak 1975'te Libya'ya hareket edecekti. Bir hafta sürecek ziyaret sırasında Müsteşar Muavini Köprülüler, TPAO Yönetim Kurulu Üyesi Ruhi Akıskalı, İPRAŞ Genel Müdürü Hasan Göker, TPAO Yatırımlar ve Planlama Dairesi Başkanı Hulusi Belirgen bulunmaktaydı. Heyet, kısa süre öncesindeki Callud'un Türkiye ziyaretinde alınması kararlaştırılmış olan 3 milyon ton ham petrol ve 200 bin ton fuel-oilin fiyatı, teslim şartları ve sonraki yıllarda alınacak petrolle ilgili mukaveleyi müzakere edecek ve Libya Hükümeti'nin tekliflerini alacaktı (Milliyet, 15 Ocak 1975, s. 1; 18 Ocak 1975, s. 1). Teoman Köprülüler başkanlığındaki Türk heyeti, Libya'dan Libya heyeti ile 31 Ocak 1975'te Türkiye'ye dönmüştür. Köprülüler, yurda dönüşünde 1975 yılı için 3 milyon ton ham petrol ve 200 bin ton fuel- oil konusunda anlaşmaya varıldığını bildirmiştir (Milliyet, 1 Şubat 1975, s. 1, 10). Neticede anlaşma 31 Ocak 1975'te imzalanmıştır. Libya'dan gelen ham petrol 42 graviteli idi, Türkiye'deki yabancı şirketlerin ithal ettikleri ise 34- 36 graviteli idi. Türkiye Libya'dan petrolü dünya ortalaması bir fiyatla alsa bile, petrol kalitesinden dolayı daha ucuza almış olacaktı (Milliyet, 5 Şubat 1975, s. 10; 13 Şubat 1975, s. 10).

Eylül 1975'te OPEC ülkeleri ham petrol fiyatını %10 oranında arttırma kararı almışlardı. Türkiye'nin OPEC üyesi Libya ve Irak'tan aldığı petrole de zam yapılmak istenmiş, bunun üzerine TPAO Genel Müdür Yardımcısı Irak ve Libya ziyaretleri gerçekleştirmek durumunda kalmıştır. Çünkü %10'luk artış Türkiye'nin ithal ettiği petrolde 100 milyon dolar fark ortaya çıkaracaktı (Milliyet, 6 Ocak 1976, s. 10). Libya'nın Ankara Büyükelçisi Shweirib, OPEC kararları gereği Libya'nın Türkiye'ye ucuz fiyatla petrol satmasının mümkün olamayacağını belirtmiştir. Shweirib, bunun yerine orta vadelerle petrol satışının yapılabileceğini açıklamıştır (Milliyet, 26 Kasım 1977, s. 1, 12).

Karma Ekonomik Komisyonu'nun 4- 7 Nisan 1977 tarihleri arasındaki toplantılarında Libya, Türkiye'ye yılda üç milyon ton ham petrolü uygun fiyata satmaya devam edeceğini açıklamıştır (Milliyet, 7 Nisan 1977, s. 1, 10). Eylül 1977'de 8 milyon dolar transfer edilmediği için Libya, Gaziantep Tankeri'ne petrol vermemiştir. Bunun üzerine TPAO Genel Müdürü ilgili transferin yapıldığını, tankerin 27 Eylül'den itibaren doldurulacağını bildirmiştir. Basına göre vadesi gelen borçlar ödenmediği zaman, Arap ülkeleri petrol sevkiyatını hemen kesmekteydi (Milliyet, 26 Eylül 1977, s. 1, 11). Aralık 1977'de Libya Limanı'nda bekletilen Rauf Bey Tankeri'ne Türkiye'nin Libya'ya olan 9 milyon dolar petrol borcu transfer edilinceye kadar petrol verilmemiştir. Transfer 20 Aralık 1977'de gerçekleşmiş, ardından tankere petrol doldurulmuştur (Milliyet, 21 Aralık 1977, s. 12).

1978 yılı başlarına gelindiğinde Türkiye'ye Irak ve Libya peşin ödenmeden petrol vermemekteydi. Ecevit Hükümeti, Irak ve Libya'ya petrol alımı için yeni önerilerde bulunmuş, fakat cevap alınamamıştır (Milliyet, 7 Şubat 1978, s. 1). Bu hususta Libya ile temaslar devam edecekti. Türkiye'ye mali destek ve petrol alımında daha uygun şartlar oluşturmak amacı ile Libya Merkez Bankası yetkilileri ve petrol işleri görevlilerinden oluşan bir Libya heyeti, 29 Mart 1978'de Türkiye'ye gelmiş ve ikili temaslarda bulunmuştu (Milliyet, 30 Mart 1978, s. 9).

Şubat 1978'de Libya Başbakanı Callud, Türkiye'yi ziyaret etmiştir. Başbakan Ecevit ve Başbakan Callud'un temasları sonunda Türkiye'nin Libya'ya olan petrol borcu için bir ödeme planı hazırlanması kararlaştırılmıştır. İki ülke arasındaki sorunların çözülmesi için Libya'dan bir bakanlık heyetinin Türkiye'ye gelmesinde uzlaşmıştı (Milliyet, 23 Şubat 1978, s. 1, 12; 24 Şubat 1978, s. 1, 12). Varılan anlaşmaya istinaden ekonomik iş birliğinin geliştirilmesi konusunda Türk ve Libya heyetleri teması 3 Nisan 1978'de yeniden başlamıştır. Libya heyeti Başkanı Merkez Bankası Başkan Yardımcısı Recep El Meselleti, görüşmelerin başlangıcında yaptığı konuşmada Libya'nın kalkınmasının ürettikleri petrole bağımlı olduğunu ve bunun dikkate alınması gerektiğini belirtmiştir. Meselleti, Türkiye'nin içinde bulunduğu geçici sıkıntıdan kurtulması için ellerinden geleni yapacaklarını, olumlu ve somut çalışmalar yapmak için Türkiye'ye geldiklerini ve görüşmelerde kesin kararlar almak istediklerini söylemiştir. Görüşmelerde Türk heyetine DPT Müsteşarı Doç. Dr. Bilsay Kuruç, başkanlık etmişti (Milliyet, 4 Nisan 1978, s. 9). Yapılan ikili temaslarda Libya heyeti, Türkiye'ye kredili petrol satmayı kabul etmiştir. Libya, petrol karşılığında geleneksel Türk ihraç ürünleri almak istediğini belirtmiştir. Bu amaçla iki alt komite çalışmalarına başlamıştır. Birinci komite petrol satma koşulları, miktarı ve kredi koşullarını belirleyecekti. Libya heyeti, başka ülkelerle bağlantıları olduğu için Türkiye'nin tüm petrol ihtiyacını karşılamayacaklarını da belirtmiştir (Milliyet, 6 Nisan 1978, s. 9). Bu

arada Libya ile 7 Nisan 1978'de Ticari, Mali ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması parafe edilmiştir. Anlaşma ile Libya, Türkiye'ye beş yıl vadeli 350 milyon dolarlık petrol ithal kredisi ve 10 milyon dolar da serbest kredi açmayı kabul etmiştir. Petrol kredisi, sadece Libya'dan ithal edilecek ham petrol için geçerli olacaktır. Yılda üç milyon ton ham petrol bedelinin %20'si bu krediden mahsup edilecek ve %80'i peşin ödenecekti. Böylelikle daha önce petrolü sadece peşin satan Libya, yılda 600 bin ton petrolü kredili satmayı kabul etmiştir (Milliyet, 8 Nisan 1978, s. 1, 9).

Libya heyeti ile yapılan görüşmeler sonundaki anlaşma, bir paket anlaşması şeklinde idi. Anlaşmayı Nisan 1978 sonlarında Libya'ya gidecek olan Devlet Bakanı Hikmet Çetin, imzalayacaktı. Bu arada Türkiye'nin Nisan 1978'de ödemesi gereken 50 milyon dolarlık petrol borcu bir yıl ertelemiştir. Anlaşmaya göre Libya, Türkiye'ye 1978 yılı sonuna kadar 300 milyon tutarında üç milyon ton petrol gönderecekti. Petrolün 60 milyon dolarlık bölümü kredili olacaktır. Türkiye, sonraki yıllarda aynı ölçüde petrol alacaktı. 1978 yılı petrol alımının 50 milyon dolarlık bölümü de mal ile ödenecekti. Anlaşma ile Türkiye'nin Libya'ya ihracatı genişleyecekti (Milliyet, 12 Nisan 1978, s. 1, 8). Ecevit, Nisan 1978'de dış ekonomik ilişkiler konusunda yaptığı açıklamada Libya ile varılan anlaşma ile Türkiye'ye yeni bir ihracat kapısı açıldığını, petrol konusunda Libya'nın Türkiye'ye kolaylık sağladığını ifade etmiştir (Milliyet, 8 Nisan 1978, s. 9).

Merkez Bankası Başkan Vekili Mesellati beraberindeki heyetle 31 Mayıs 1978'de tekrar Ankara'ya gelmiştir. Türkiye ile Libya arasında Mali ve Ticari İşbirliği Anlaşması'na ait onay metinleri 2 Haziran 1978'de Ankara'da teati edilmiştir. Törende Türkiye'yi Nazif Çuhruk ve Libya'yı Libya Büyükelçisi Shweirib temsil etmiştir. Mesellati, 2 Haziran'daki Devlet Bakanı Hikmet Çetin ile görüşmesinde petrol borcu ile ilgili sorunlarda anlaşma sağlanmış, anlaşmanın ham petrol borcu ile ilgili olan maddesinin uygulama şekli saptanmıştır (Milliyet, 31 Mayıs 1978, s. 9; 3 Haziran 1978, s. 9). Dikkat edilirse kredi miktarı, ilk parafe edilen anlaşmaya göre daha azdır. Diğer taraftan varılan anlaşmaya rağmen petrol transferinde bazı sıkıntılar yaşanmaktaydı.

TPAO, Libya'ya Ekonomik ve Ticari Anlaşma dışında tutulan 25 milyon dolar ham petrol borcunu 7 Haziran günü transfer ettiği halde, Libyalılar limana yanaşmış bulunan 140 bin ve 80 bin tonluk Türk tankerlerine dolun yapmamıştı. Yetkililer, gecikmenin hafta tatili veya başka bir nedenden kaynaklanmış olabileceğini belirtmiştir. İki ülke arasında yapılan ticaret anlaşması ile Türkiye'nin 47 milyon dolarlık petrol borcunun krediye dönüştürülüp, karşılığında Türkiye'den ürün alınmasında uzlaşmıştı. Diğer yandan 1978 yılında Libya'dan alınan 35 milyon dolarlık petrolün %20'lik kısmı krediye çevrilmiş, kalanı peşin ödenmişti (Milliyet, 11 Haziran 1978, s. 1, 12).

Temmuz 1978 ortalarında Denizcilik Bankası Deniz Nakliyat AŞ'ye bağlı Rauf Bey Tankeri Libya'dan 95 bin 500 ton ham petrol getirmiştir. Yine Temmuz 1978 sonlarında İzmit İpraş Rafinerisi'ne sevk edilen 225 bin ton ham petrolden bir kısmı Libya'dan gelmişti (Milliyet, 17 Temmuz 1978, s. 9; 24 Temmuz 1978, s. 12). İpraş Genel Müdürü Mehmet Baykal, Ağustos 1978'de yaptığı bir açıklamada Libya'nın dahil olduğu ülkelerden yeterli miktarda petrol sevkiyatı olduğunu, yıl sonuna kadar dört milyon ton daha ham petrol ithal edileceğini açıklamıştır (Milliyet, 10 Ağustos 1978, s. 14). Libya'nın da dahil olduğu petrol üreten bazı ülkelerden gelen ham petrol, Nisan 1979'da İpraş Rafinerisi'nin tam kapasite çalışmasını sağlamıştır (Milliyet, 16 Nisan 1979, s. 12).

Türkiye ile Libya arasında 90 günlük vadeli petrol satışı anlaşması bulunmasına rağmen Libya, OPEC toplantısında alınan karara uyararak, 90 günlük kredili satış süresini Türkiye için de 30 güne düşürmüştür. Bundan dolayı Libya'dan petrol sevkiyatında aksamalar yaşanmıştır. TPAO, Maliye'den ve Merkez Bankası'ndan transferlerin hemen yapılmasını talep etmiştir (Milliyet, 6 Eylül 1979, s. 1).

Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Deniz Baykal, Libya Hükümetinin davetlisi olarak 30 Ağustos- 5 Eylül 1979 tarihleri arasında Libya Devrimi'nin yıl dönümü törenlerine katılmak ve bakanlığıyla ilgili konularda görüşmelerde bulunmak üzere Libya'ya gitmiştir (Resmî Gazete, 20 Eylül 1979, s. 2). Baykal'ın Libya ziyaretinde Libya yönetimi Türkiye'ye yılda sağladığı üç milyon ton ham petrolü arttırmayacağını bildirmiştir. Baykal'ın ziyareti sırasında Libya'nın Ağustos 1979'da sevk etmediği ham petrol konusu çözümlenmiştir. Libya, söz konusu dönemde Türkiye'ye her ay 180 bin ton ham petrol göndermekte ve bu petrolün ücretinin %20'si Türkiye'den gönderilen canlı hayvan, et ve buğday ile ödenmekteydi. Ağustos ayında Türkiye'den söz konusu ürünlerin zamanında gönderilmemesi üzerine Libya da Türk tankeri doldurmamıştı. Baykal'ın buğday ve et temini konusunda güvence vermesi üzerine Türk tankeri doldurulmuştur. Türkiye, Libya'dan istediği miktarda petrol temin edemeyince Rusya, Sudi Arabistan ve İran gibi ülkeler ile yeni petrol anlaşmaları yapma girişiminde bulunmuştur (Milliyet, 9 Eylül 1979, s. 1). Yine de 1979 yılı sonlarında Libya, Türkiye'nin önemli petrol sağlayıcılarından biri konumundaydı. 30 Aralık 1979'da Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı 5 Ocak 1980'e kadar Libya ve Irak'tan 500 bin ton petrolün geleceğini belirtmekteydi (Milliyet, 30 Aralık 1979, s. 1). 1979 yılı için Türkiye'nin Rusya, İran, Irak ve Libya gibi ülkelerle ayrı ayrı aylık toplam 900 bin ton petrol anlaşması vardı. Bu çerçevede Mayıs 1978'de yenilenen anlaşma kapsamında Libya ile yılda 3 milyon ton petrol anlaşması söz konusu iken, Libya 1979 Ağustos'unda aylık kontenjanı 250 bin tondan 185 bin tona indirmişti (Milliyet, 22 Şubat 1980, s. 1).

Libya, petrol sevkiyatını kısarken, Libya'lı diplomatlar tezat bir şekilde Türkiye'nin petrol ihtiyacını göz ardı etmeyeceklerini açıklamaktaydı. Bu bağlamda Libya Ekonomi Sekreterliği Halk Komitesi Başkanı Fevzi Saksuki, Türkiye ile Libya arasındaki ilişkilerin sürekli geliştiğini, Türkiye'ye sağlanan petrolün arttırılması amacıyla görüşmelerin sürdüğünü açıklamıştır. Özellikle son ikili anlaşmadan sonra ilişkilerin arttığını belirten Saksuki, sattıkları petrolün üretime bağlı olduğunu ve petrol temini konusunda Türkiye'ye her türlü kolaylığı sağlayacaklarını belirtmiştir. Saksuki ile açıklama yapan Libya'nın Ankara'daki Halk Komitesi Başkanı Omran İssa da aynı görüşleri belirtmiş, hükümetlerinin gelecekte petrolü sadece dost ülkelere satmayı planladığını ve Türkiye'nin bu ülkelerinin başında geldiğini dile getirmiştir (Milliyet, 6 Kasım 1980, s. 10).

1970'li yılların sonlarında Türkiye'de petrol arzı sıkıntısı vardı. Nitekim, 1978 yılı ortalarında yeterli miktarda petrol ithal edilemediği için iç piyasada nihai tüketici yakıtta ulaşmakta güçlük çekmekteydi (Milliyet, 3 Temmuz 1978, s. 12). Hal böyle olunca Yurt dışından gelecek her birim petrol önemliydi. 11 Kasım 1980 tarihli ulusal bir gazeteyle mülakat veren Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Serbüent Bingöl, Türkiye'nin stoğunda ve nakil hainde olan 2 milyon ton ham petrolü bulunduğunu, mevcut stoğunun ancak Kasım 1980 sonuna kadar yeteceğini belirtmekteydi. İran- Irak Savaşı dolayısıyla Rusya ve Libya gibi tedarikçilerin önemi artmıştı. Bingöl, "Benim gündüz hayatım, gece de rüyalarım kömür ile petrol dolu geçiyor" demektedir (Milliyet, 11 Kasım 1980, s. 1).

Karma Ekonomik Komisyon Altıncı Dönem Toplantısı 11 Aralık 1980'de Türk Dışişleri Bakanlığı'nda başlamıştı. Türk Heyeti'ne Başkanlık eden Başbakan Yardımcısı Turgut Özal, açılış konuşmasında Libya'dan başta petrol olmak üzere daha çok ürün alıp-satmak istediklerini belirtmiştir (Milliyet, 12 Aralık 1980, s. 1). Komisyonunda alt grupların 13 Aralık 1980'deki toplantılarda bazı konularda uzlaşma sağlanamayınca heyet başkanlarına sunulacak protokol de tamamlanamamıştır. Görüşmelerde yılda temin edilen 2 milyon ton petrolün 4 milyon tona çıkartılması talebi, Libya heyeti tarafından üretimi azaltmaları dolayısıyla reddedilmiştir (Milliyet, 14 Aralık 1980, s. 1). Türkiye, Libya'dan talep ettiği petrol miktarı, vade ve indirim talepleri hususunda genel olarak istediğini alamamıştır.

Tablo 1. 1970- 1980 Yılları arasında Türkiye'nin Libya'ya ihracatı ve Libya'dan İthalatı (DİE, 1976, s. 29; 1982 s. 29).

Yıllar	İhracat (Bin lira hesabıyla)	İthalat (Bin lira hesabıyla)
1970	27.557	93.781
1971	42.375	107.679
1972	76.100	-
1973	128.245	-
1974	134.882	81.159
1975	390.016	1.150.728
1976	152.906	3.795.529
1977	247.196	5.041.713
1978	223.612	5.241.873
1979	485.384	6.255.168
1980	4.729.978	62.536.319

Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) verilerine bakıldığında söz konusu dönemde Türkiye, Libya'dan genel olarak petrol ve gaz halinde sair hidrokarbürler ithal etmiştir. Türkiye, Libya'ya genel olarak aşağıdaki ürünleri ihraç etmiştir: "koyun, nobut, bakla, yeşil mercimek, kuru incir, mahlep, kekik, bulgur, kök boya, kitre, zeytinyağı, salça, kavrulmuş kuruyemiş, meyve suyu, küspe, tebeşir, tabii baryum sülfat, kireç, kilinker, sabun taşı, çimento, zift, bakteriyel ve virütik diğer aşular, vernik, boya, mürekkep, giyim eşyası, sabun, mensucat, plastik boru, kerevit, mobilya, kereste, tuğla, karo, cam, kağıt, havlu, ayakkabı, işlenmiş demir mamulleri, çivi, vida, el aletleri, ev aletleri, beyaz eşya, yangın söndürme cihazları, dikiş makina parçaları, conta, rulman vs." (DİE, 1976, s. 45, 1020, 1025; 1034, 1035, 1040, 1055, 1056, 1057, 1065, 1066, 1069, 1076, 1079, 1080, 1085, 1091, 1094, 1095, 1096, 1101, 1112, 1116, 1134, 1142, 1196, 1200, 1201, 1204, 1219, 1233, 1236, 1247, 1248, 1256, 1259, 1267, 1288). Türkiye, Libya'ya daha geniş yelpazede ürün ihraç etmekle birlikte, 1975 yılından itibaren Libya'ya karşı büyük miktarda ticaret açığı vermiştir.

Libya'da Türk Girişimi ve Karşılıklı Yatırım

Libya'da Türk Girişimi

11 Aralık 1970 tarihinde Millet Meclisi'nde söz alan Necmettin Erbakan, Libya'da Bingazi'nin 5 yıllık yatırım miktarının 75 milyar lira civarında olduğunu belirtmiştir. Erbakan, Bingazi'nin ana ihtiyacının birtakım kışlar ve binalar olduğunu, bunların inşaat malzemesini Türkiye'den sağlanabileceğini belirtmiştir. Erbakan, Libya'ya inşaat malzemelerinin genellikle Avrupa'dan temin edildiğini, ayrıca ihalelere katılım süreçlerinde Türk hükümetinin politik destekte bulunmadığı hususunda eleştiri yöneltmiştir (Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 11 Aralık 1970, s. 246). Libya'ya 1975 yılına kadar Türkiye'den önemli miktarda inşaat malzemesi ihracatı gerçekleşmemiştir. 1975 yılının ilk çimento ihracatı ise 5 bin 900 ton çimento ile Libya'ya gerçekleştirilmiştir. Libya, çimento ihracatının azaldığı yıllarda Türkiye için yeni bir pazar konumuna gelecekti (Milliyet, 25 Nisan 1975, s. 10). Mukayese açısından 1974 yılında Türkiye'den yurt dışına ihraç edilen toplam çimento miktarı 400 bin ton ile sınırlı idi. 1975 yılında Türkiye'de çimento üretimi oranında iç ve dış pazarın olmaması Libya'ya yapılan bu ihracatı önemli kıliyordu (Milliyet, 7 Mayıs 1975, s. 10).

Libya, petrol gelirlerinin önemli bir bölümünü altyapı ve şehirleşmeye aktaracaktı. Fakat, Libya'nın bu yatırımları sahada gerçekleştirecek ne yetişmiş elemanı ne de işgücü vardı. Bu noktada uluslararası ihaleler söz konusu olacaktı. Bu bağlamda Temmuz 1971'de Libya Hazine Bakanlığı Merkez İhale Kurulu, Türk basınına ihale ilanı vermiştir. Bu ilanda Tripoli Havalimanı yeni ana pist inşası, Trablus ve Benina havalimanlarına ulaştırma araçları temini ve yerleştirilmesi gibi işler yer almaktaydı (Milliyet, 17 Temmuz 1971, s. 11). Libya Maliye Bakanlığı Merkez İhale Komitesi, Trablusgarp ve Benina uluslararası havalimanlarının verici ve alıcı istasyonlarının uzaktan kontrollü telefon kablolarının teslimi ve yerinde kurulması projesi için de Türk ulusal basınına ihale ilanı vermiştir (Milliyet, 11 Şubat 1976, s. 10; 13 Şubat 1976, s. 10).

Bu dönemde Libya'nın önemli meselelerinden biri yeni su kaynakları bulmaktı. Bu bağlamda 24 Temmuz 1971 tarihli bir Türk gazetesine Libya'nın Calo bölgesinde 100-200 metre derinliğinde 24 tane su kuyusu açılması hususunda ihale ilanı verilmiştir (Milliyet, 24 Temmuz 1971, s. 11). Yine Aralık 1971 sonlarında Libya Tarım Bakanlığı, ülkenin farklı yerlerinde inşa edilecek hububat siloları için Türk ulusal basınına ihale ilanı vermiştir (Milliyet, 31 Aralık 1971, s. 11). Bingazi Belediyesi, ana kanalizasyon şebekesi inşası için 10 Temmuz 1977'de Türk basınına uluslararası bir ihale ilanı vermiştir (Milliyet, 10 Temmuz 1977, s. 10).

1972 yılında bir Türk şirketi, Trablus ve Misurata limanlarının inşası ihalesine Libya Hükümeti'nin daveti üzerine katılmıştır (Milliyet, 2 Ağustos 1972, s. 11). Neticede ihale sonucunda limanların inşasında Türk firması yer alacaktı (Milliyet, 9 Eylül 1972, s. 11). Trablus Limanı inşasını, Feyzi Akkaya İnşaat Müteahhitliği adlı Türk firması kazanmıştı. Firma, Liman inşası için 800 teknik personelini Libya'ya götürecekti (Milliyet, 24 Aralık 1972, s. 11). Böylesi büyük bir ihaleyi, bir Türk firmasının alması aynı zamanda Türkiye'den işçi ve inşaat malzemesi temininin kapısını açacaktı. 26 Eylül 1973'te ulusal bir gazetede Türkiye'den Trablus Limanı'na 1973 yılı içinde 8.000 ton çimento ve 16 bin ton klinker naklettirileceği yönünde nakliye talep ilanı yer almıştır (Milliyet, 26 Eylül 1973, s. 9).

Enka İnşaat ve Sanayi AŞ'nin Libya'da kurulu Ogbi Brothers Firması ile Libya'da kuracağı şirkete katılması için sermaye transferine 11 Kasım 1974'te izin verilmiştir (BCA,30.18.1.2.321.69.12,1).

1975 Ticaret Anlaşması'nın bir an önce uygulamaya konulmasını temin için 15 Ocak 1975'te iş adamları ile yapılan toplantıda Dışişleri Ekonomik ve Sosyal İşleri Genel Müdürü Oğuz Gökmen, Türkiye'nin ilk adım olarak Libya'da 350 km'lik Weddan- Sebba- karayolunu, Trablus'ta 2.000 mesken ve 254 odalı Mehari Oteli, Trablus Limanı'nın ikinci bölümünü, Bingazi Limanı'nın birinci bölümünü ve Zwere Balıkçılık Limanı'nı yapacağını belirtmiştir. Gökmen, Libya'daki fırsatların iş adamları tarafından iyi değerlendirilmesini istemiştir. Gökmen, Türk firmalarının yabancı firmalarla ortaklı kurup, Libya'da aracı olabileceğine değinmiştir. Gökmen, Libya'nın Türkiye ile sınırsız iş birliğinden yana olduğunu, Türk kamu sektörünün Libya'da iş yapmasının kolaylaştırıldığını, özel şirketlerin kurulmasının teşvik edildiğini, ihalelere girme olanaklarının arttırıldığını ve Türk iş adamlarının yabancı iş adamlarına tercih edileceği sahaları açıklamıştır (Milliyet, 16 Ocak 1975, s. 1, 10).

2 Ocak 1975 akşamı Libya ile ekonomik ve teknik iş birliği çerçevesinde Türkiye'nin Libya yapabileceği yatırım ve hizmetler heyetler arasında Ankara'da görüşülmüştür. Libya Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri ve Libya'nın Ankara Büyükelçisi yaptıkları açıklamada Türk kamu ve özel kuruluşlarının öncelikli olarak liman, karayolu, fabrika, gemi inşası ve konut yatırımlarına yönelmelerini beklediklerini, uygun teklifler verilirse ihaleye gidilmeden işlerin öncelikle Türk firmalarına verileceğini bildirmişlerdir. Bu işlerin tutarı yaklaşık 3 milyar 300 milyon dolar değerindeydi. 360 km'lik karayoluna süratle başlanacağını ve projenin kademeli olarak gerçekleştirilebileceğini belirtmişlerdir. Libya, başta çimento olmak üzere imalat sanayine yönelik fabrika kurulumlarına dair projeleri de beklemekteydi. Libya'ya yatırım yapacak firmalar nitelikli personelini doğrudan Libya'ya götürebilecekti (Milliyet, 2 Şubat 1975, s. 1, 10). Libya'dan Türkiye'ye gelen heyetin yanı sıra Libya Başbakanı Callud da başbakanlık düzeyinde Türkiye'nin Libya'daki yatırıma katılmasını isteyecekti. Callud, 1975 yılı başlarında Başbakan Sadi İrmak'a gönderdiği özel bir mesajda Libya'da yatırıma katılma çağrısı yer almaktaydı (Türkkan vd., 1975, s. 99). Libya,

ihalelerde Türk Hükümeti'nin tavsiye ettiği kamu ve özel sektör müteahhitlerinde üçüncü ülke deneyim şartı aranmayacağı belirtilmekteydi (Türkkan vd., 1975, s. 100).

5 Şubat 1975'te İSO'yu Libya Ticaret Bakanlığı Müsteşar Muavini Ahmet El-Atraş'ın başkanlığında bir heyet ziyaret etmiştir. Toplantıya Türkiye Dışişleri Bakanlığı Dış Ticaret Anlaşmaları Dairesi Başkanı Büyükelçi Oğuz Gökmen de iştirak etmiştir. El-Atraş, Türkler ve Libyalıların kan kardeş olduklarını, kendisinin Viyana'da düzenlenecek OPEC Kongresi'ne katılmak yerine İstanbul'a geldiğini belirtmiştir. El-Atraş ellerindeki finans imkanını Müslümanlarla, özellikle de Türklerle kullanmak istediklerini, bütçe ve imkana rağmen uzman eksikliği çektiklerini ve Türkleri iş birliğine çağırıldıklarını söylemiştir. Anlaşmaların dışında kalan inşaat işleri için birçok firmanın Libya'ya girdiğini ve Türk firmalarının diğer ülke firmalarından istenen tecrübe kanıtı şartının dışında tutulduğunu belirtmiştir (Türkkan vd., 1975, s. 119- 121).

Türk Devleti, girişimcilerin Libya'da yatırım yapabilmesi için gerekli kolaylıkları sağlayacaktı. Libya İnşaat ve Yatırım Konsorsiyumu AŞ'nin mesken inşaatı konusunda yaptıkları mukavele gereğince gerekli olan dövizin transferine izin verilmesi 20 Mayıs 1975'te kararlaştırılmıştır (BCA,30.18.1.2.332.35.15,1).

Temmuz 1975 sonlarında Trablusgarp ve Bingazi Odaları yönetim kurulu üyeleri ve Libya'nın resmi ve yarı resmi kuruluşları temsilcilerinden oluşan bir ticaret heyet Türkiye'ye gelmiştir. TOB Genel Başkanı Sezai Dıblan, Trablusgarp Ticaret Odası Başkan Yardımcısı Sarraj başkanlığında Türkiye'ye gelen heyetin İstanbul, İzmir ve Ankara'da temaslarda bulunacağını belirtmiştir. Dıblan, dokuz Türk firmasının Libya ile anlaşma yapıldıktan sonra konsorsiyum kurarak büyük inşaat işleri üstlendiğini belirtmiştir. Dıblan, anlaşmadan itibaren Türk firmalarının Libya'da 7 milyar liralık iş aldıklarını ifade etmiştir. Dıblan, heyet ile temaslarda Libya'da alınan işlerin miktarının artabileceğini de belirtmekteydi (Milliyet, 16 Ağustos 1975, s. 1; 21 Ağustos 1975, s. 10).

Libya Genel Konut Şirketi (devlet teşekkülü), Canzur'daki Elektrik Enstitüsü Binası'nın yapılmasıyla ilgili çalışmanın ilk bölümü için bir Türk şirketi ile 250 bin dinar karşılığında anlaşmıştır. Planlamaya göre çalışma 1976 Ağustos'unda sona erecekti (Milliyet, 22 Ağustos 1975, s. 10). 1976'ya gelindiğinde Türk firmaları liman ve konut inşaatların yanında, havalimanı inşası da üstlenmişlerdi (Milliyet, 11 Aralık 1976, s. 10).

Karma komisyonun 4- 7 Nisan 1977 tarihleri arasındaki toplantılarında Türkiye, Libya'ya dördüncü planda öngörülen yatırımlara ait 31 proje sunmuştur (Milliyet, 7 Nisan 1977, s. 1, 10). Bu dönemde Libyalı diplomatlar, Türk yetkililerin ve yüklenicilerin yükümlülüklerini yerine getirmediğinden şikâyet etmeye başlamıştır. Bu bağlamda Libya'nın Ankara Büyükelçisi Shweirib, Türkiye'nin bazı yükümlülüklerini yerine getirmediğini, bunun sonucu olarak anlaşmaların tek taraflı gerçekleştirildiğini ve Türkiye'nin teknik yardım konusunda talepleri cevapsız bıraktığını öne sürmüştür. Büyükelçi, üç yıl önce Libya'da 50 milyon dolarlık büyük bir otelin ihalesini öncelik tanıyarak bir Türk firmaya verdiklerini, fakat firmadan halen cevap alamadıklarını ifade etmiştir. Teknik anlaşmalar ile Türkiye'nin Libya'ya personel desteği sunması gerekirken, bu destekten mahrum olduklarını ifade etmiştir. Büyükelçi, örnek olarak Libya'daki hastanelerin Yugoslav ve Bulgarlar tarafından işletilmekte olduğunu göstermiştir (Milliyet, 26 Kasım 1977, s. 1, 12). Diğer taraftan yaklaşık üç yıl sonra Libya Ekonomi Sekreterliği Halk Komitesi Başkanı Fevzi Saksuki, Libya'da iş yüklenen Türk firmalarından oldukça memnun olduklarını belirtmekteydi (Milliyet, 6 Kasım 1980, s. 10).

1979'da İmar ve İskân Bakanı Ahmet Karaarslan, Ulusal bir gazeteyle verdiği röportajda Türkiye'nin dışa konut ve konut teknolojilerini satacak konuma geldiğini, Türkiye'ye gelen Libyalı bir heyetin ilk olarak 400 adet prefabrik konut siparişinde bulunduğunu, kurulacak yapılar benimsenirse 10 bin tane daha kuracaklarını belirtmiştir (Milliyet, 4 Haziran 1979, s. 1). Bakan bu açıklamayı yaptıktan birkaç ay sonra Libya Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, Homs Kasabası'ndaki askeri Liman inşaatını yüklenen Kıbrıslı Müdüroğlu Şirketi'nin sözleşmesini tek taraflı feshetmiştir. Şirketin İnşaat Bölümü Müdürlüğü'nü yapan Rauf Denkaş'ın kardeşi Ertuğrul Denkaş, kararın siyasi bir nitelikte olduğunu ifade etmekteydi. Şirket, Libya makamlarının hakkeşleri ödememesinden dolayı 700 Türk personelin maaşlarının ödenemediğini ve işçilerin zor durumda kaldığını açıklamıştır (Milliyet, 24 Eylül 1979, s. 1).

1980 itibari ile Bir Türk firması Akdeniz'in ikinci büyük limanı, Tripoli Limanı'nı inşa ederken, birçok ülkenin firması Libya'da iş yapmaktaydı. Teknolojide ileri olan Batılı ülkeler petrol rafinerileri ve santraller kurarak Libya'daki inşaat sürecinin en karlı kısmını yüklenmekteydi. 1980 itibari ile Türklerin yatırım hacimleri Libya'da 30 firma ile 2 milyar dolar civarında iken, Yunanlı firmaların iki yıl içinde iş hacimleri 2,5 milyar doları geçmiştir. Libya'da ayrıca Koreliler, Yugoslavlar, Pakistanlılar ve Hintliler de iş yapmaktaydı. Dolayısıyla rekabet oldukça fazlaydı (Milliyet, 2 Mayıs 1980, s. 1).

Libya Genel Halk Komitesi, 75 milyon dolarlık büyük bir konut, okul ve hastane inşaatı projesini Emek İnşaat Şirketi'ne ihalesiz olarak vermişti. Söz konusu şirket 1980 yılı itibari ile Libya'da farklı projeleri sürdürmekteydi. Projenin bu şirkete verilmesinde Libya'nın Ankara Büyükelçiliği statüsündeki Halk Bürosu Sekreterliği'nin

girişimleri etkili olmuştu (Milliyet, 29 Ağustos 1980, s. 1, 8). Türk Dışişleri'ndeki Karma Ekonomik Komisyonu'nun Altıncı Dönem Toplantısı'nda Türk heyeti başkanı Başbakan Yardımcısı Turgut Özal, Türk müteahhitleri ve işçileri Libya'nın kalkınmasına katkıda bulunuyor demekteydi (Milliyet, 12 Aralık 1980, s. 1).

Karşılıklı Yatırım

1970'li yılların ortalarından itibaren Türkiye'de sanayi yatırımlarının arttığı gözlemlenir. Bu bağlamda Türk- İş'in kuracağı Türk-İş Dizel Motoru ve Aktarma Organları Sanayi'nin prensipleri Temmuz 1975'te belirlenmişti. Şirkete Libya da katılmak istemiş ve bu talep olumlu karşılanmıştı (Milliyet, 31 Temmuz 1975, s. 10).

1977 yılı sonlarına doğru Sanayi ve Teknoloji Bakanı Asiltürk, Libya'ya 31 proje önerdiklerini, bunlardan yedisinin Libya tarafından onaylandığını, 20 milyar lira civarında olan yatırımın %49'unun Libya tarafından finanse edileceğini belirtmiştir. Bakan, yeni kurulacak kâğıt fabrikası, arazi arabaları fabrikası, ağır kamyon dizel motorları, derin kuyu pompası, gübre üretim kompleksi ve bilyeli yataklar üretimine Libya'nın ortak olacağını belirtmekteydi. Bakan ayrıca Ekim ayındaki Kuveyt, Libya, Sudi Arabistan ve Türkiye Sanayi ve Planlama Bakanları Toplantısı'nda yeni yatırımlar üzerinde konuşulacağını belirtmekteydi (Milliyet, 1 Eylül 1977, s. 1, 7). Libya Ankara Büyükelçisi Shweirib, anlaşmaya varılan yedi proje dışında yeni yatırımlarda da ortaklık kurulabileceğini belirtmiştir (Milliyet, 26 Kasım 1977, s. 1, 12).

2 Mayıs 1978 tarihli Türkiye- Libya Ticari ve Mali İşbirliği Anlaşması doğrultusunda Libya ile seracılık alanında ortak bir şirket kurulması kararlaştırılmıştı (Milliyet, 3 Mayıs 1978, s. 9; 14 Mayıs 1978, s. 1, 14). 1978 Anlaşması ve buna ek olarak imzalan Karma Ekonomik Komisyon Protokolü'ne göre bir Libya heyetinin Türkiye'ye gelmesi kararlaştırılmıştı. Karma Komisyon toplantısında imzalanan protokolde Türkiye'de bazı sanayi yatırım projelerinin gerçekleştirilebilmesi için Türkiye'nin kısa vadeli dövizle desteklenmesi hususunda Türk tarafının talepleri gözden geçirilmiştir. Libya bu konuyu incelemek, araştırma sonunda bir kısım talepleri karşılamak için bir teknik heyeti Türkiye'ye gönderecekti. Bu bağlamda Libya Merkez Bankası Başkan Vekili Recep Mesellati başkanlığındaki heyet, bazı sanayi yatırımı olanaklarını yerinde inceleyecekti. Böylelikle sanayi yatırımları için Libya'dan destek sağlanacaktı (Milliyet, 18 Mayıs 1978, s. 9). Mesellati, 31 Mayıs 1978'de Ankara'ya gelmiştir. (Milliyet, 31 Mayıs 1978, s. 9).

Yedi kişiden oluşan Libya sanayi heyeti, Libya'nın finansmanına katılacağı sanayi yatırımları ile ilgili temaslar yapmıştır. Libya'nın yatırım finansmanında bulunacağı projeler arasında Aksaray Hafif Dizel Motorları Fabrikası, Elâzığ Transformator ve Şaft Teçhizatı Fabrikası, Diyarbakır Küçük Su Türbini ve Pompa İmalat Fabrikası ve Karadeniz Entegre Kâğıt Fabrikası projeleri bulunmaktaydı. Daha önce alınan kararlara istinaden Libya'nın ilgilendiği ve incelemekte olduğu Konya Traktör Motorları Fabrikası, Konya Traktör Fabrikası, Çankırı Ağır Sanayi Teçhizatı Fabrikası, Polatlı İnşaat ve Kazı Makinaları Fabrikası projelerinde iş birliğine dair niyetlerin açıklaması beklenmekteydi. Ayrıca, Türkiye'nin Libya'da seramik, fayans, sıhhi tesisat gibi inşaat malzemesi ve hazır giyim eşyası üretecek tesisler kurma yolunda evvelce teklifleri olmuştu. Bunların da görüşmeler sırasında ele alınması beklenmekteydi (Milliyet, 26 Haziran 1979, s. 1). İlerleyen görüşmelerde Libya, TUMOSAN tarafından kurulacak Dizel Motor Fabrikası'na %20 sermaye ile TEMSAN tarafından kurulacak Küçük Su Türbini ve Pompa Fabrikası'nın sermayesine %40 ile katılmayı kabul etmiştir. Ayrıca Türkiye ile Libya arasında sanayi alanında iş birliğini geliştirmek amacı ile ortak bir yatırım şirketi kurulması kararlaştırılmıştır. Bu şirket ortak yatırım alanlarını belirleyecekti. Bu arada Libya'da bin hektarlık bir alanı tarım yapılabılır hale dönüştürmek için Türkiye'nin yürüteceği proje konusunda görüşmeler yapılmıştır. Bu nedenle Libya'da açılacak su kuyuları ile ilgili çalışmayı yürütmek üzere DSİ'den iki uzman Libya'da bulunmaktaydı (Milliyet, 4 Ağustos 1979, s. 1).

Türkiye ile Libya arasında Ortak Tarım ve Hayvancılık Şirketi'nin kurulmasına dair anlaşma 30 Aralık 1978'de yapılmıştı. Bu anlaşmanın şirketin sermayesine dair olan beşinci ve yönetim kuruluna dair olan altıncı maddelerinin düzeltilmesine ve yedinci maddesine de bazı fıkralar eklenmesine dair teati edilen mektupların onaylanması Bakanlar Kurulu'nca 13 Aralık 1979'da kararlaştırılmıştır (BCA,30.18.1.2.382.277.1,1; Resmî Gazete, 20 Ocak 1980, S. 16875, s. 1- 3).

Libya'da Türk Uzman ve İşçileri

1951 yılında Libya'nın bağımsızlığını kazanması ile Türk uzmanların Libya'da görevlendirilmesi söz konusu olmuştu. Libya, uzman personel talep etmekte ve Libya'ya gidenler için daha iyi ekonomik koşullar sağlamaktaydı. Bu bağlamda Libya'ya gönderilenler arasında sağlık personeli de bulunmaktaydı. Öyle ki, Tarhuna'da bulunan hastanede Türk sağlık personelinin görevlendirilmesi 1960'lı yılların ortalarında başlamıştı. Libya'nın Tarhuna şehrinde görevlendiren sağlık ekibinin takviyesi için Doktor Recep Fındık ve Hemşire Yardımcısı Leman Karan'ın bir yıl süre ile görevlendirilmesi 22 Kasım 1969'da kararlaştırılmıştı. Doktor Recep Fındık ve Hemşire Leman Kara'nın izin süreleri 18 Eylül 1970'te uzatılmıştır. Yine Tarhuna'da görevli tıp personelinin bir kısmının görev süresi 16 Temmuz 1970'te uzatılmıştır (BCA,30.18.1.2.242.78.1,1; BCA,30.18.1.2.253.50.16,1;

BCA,30.18.1.2.256.64.10,1). Tarhuna'da görevli anestezi teknisyeni Mehmet Ali Kara'nın Libya'da çalışması için izinli sayılması Mayıs 1971'de kararlaştırılmıştır. Mehmet Ali Kara'nın izin süresinin uzatılması 25 Temmuz 1971'de tekrar kararlaştırılmıştır (BCA,30.18.1.2.265.29.6,1; BCA,30.18.1.2.285.58.2,1). Yine Tarhuna'da hastanede görev almış bulunan Mustafa Çetinkaya'nın izin süresinin uzatılması 23 Haziran 1971'de kararlaştırılmıştır (BCA,30.18.1.2.268.43.10,1). Tarhuna'da bir hastanede görevli bulunan Nazmiye Genç'in izin süresinin uzatılması 10 Kasım 1971'de kararlaştırılmıştır (BCA,30.18.1.2.273.81.16,1).

Emekli Doktor Albay İsmail Gürer'in Libya'da çalışmasına izin verilmesi 28 Şubat 1973'te kararlaştırılmıştır (BCA,30.18.1.2.295.19.11,1). Emekli Doktor Kazım Demircioğlu'nun Libya Sigortalar Hastanesi'nde görev yapmasına izin verilmesi 29 Mart 1973'te kararlaştırılmıştır (BCA,30.18.1.2.297.28.20,1). Emekli Veteriner Albay Mehmet İhsan Erkan'ın Libya'da görev almasına izin verilmesi 28 Ekim 1972'de kararlaştırılmıştır (BCA,30.18.1.2.289.82.16,1).

Türk doktorlar ve diğer uzmanlar Libya'da yoğun bir şekilde görev alırken, bu durum Millet Meclisi'nde tartışmalara da neden olmuştur. 26 Şubat 1972 tarihindeki Millet Meclisi oturumunda söz alan Ekrem Kangal, bildiği kadarıyla Karayollarının önemli bir dairesi boşaldığını, daire başkanı, daire başkan yardımcısı ve tüm mühendislerin vatanı terk ederek daha iyi iş olanağı sağlayan Libya'ya gittiklerini ifade etmiştir (Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 26 Şubat 1972, s. 424). Yine 30 Nisan 1973 tarihinde Millet Meclisi oturumunda söz alan Burhanettin Asutay, Karayolları personelinin %40'ının daha iyi şartlar için işlerinden ayrıldığını, bir kısmının daha iyi ekonomik şartlar için yurt dışına çıktıklarını ve bunların bir bölümünün de Libya'ya gittiğini ifade etmiştir (Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 30 Nisan 1973, s. 30). 10 Mayıs 1972'de Millet Meclisi oturumunda söz alan Balıkesir Milletvekili Salih Zeki Altunbaş, Libya'nın 5 yıl tecrübeli 70 elektronik mühendisi alacağı yönündeki ilan üzerine, TRT'de çalışan mühendislerin büyük bir bölümünün yüksek ücret dolayısıyla Libya'ya gitme eğiliminde olduklarını ifade etmiştir. Altunbaş, bu durumun TRT'nin işleminde bazı sıkıntılar doğurabileceğini belirtmekteydi (Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 10 Mayıs 1972, s. 493).

Libya'nın sağladığı ekonomik imkanlardan dolayı devamlı olarak Türkiye'den Libya'ya çalışmak için giden Türk hekimler olmuştur (Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi, 28 Mart 1974, s. 72). Libya'da diplomatlar da, Türk doktor ve uzmanları Libya'ya gelmesini teşvik etmiştir. Bu bağlamda Libya Ticaret Bakanlığı Müsteşar Muavini Ahmet El-Atraş, 5 Şubat 1975'teki İSO'yu ziyaretinde Türk doktorlarına, eczacılarına ve teknik elemanlarına Libya'da büyük imkanlar olduğunu belirtmekteydi (Türkkan vd., 1975, s. 122). Türk doktorlar, Libya'nın sağlık sisteminin iyileştirilmesi için de görev almıştır. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı personelinin 14 personelin verem savaş alanında çalışmalar yapmak üzere bir yıl süre ile Libya'da görev almalarına izin verilmesi 12 Ağustos 1976'da kararlaştırılmıştır (BCA,30.18.1.2.357.156.16,1). Diğer taraftan Libya, Mayıs 1977'de ülkedeki askeri hastanelerde görevli Arap devletleri kökenli bütün doktorların ülkeyi terk etmesini istemiştir (Milliyet, 2 Mayıs 1977, s. 10).

1975 Ticaret Anlaşması'nın etkin uygulamaya konulmasını temin için 15 Ocak 1975'te yapılan toplantıda Dışişleri Ekonomik ve Sosyal İşleri Genel Müdürü Oğuz Gökmen, Libya'nın Türkiye'den yetişmiş iş gücü talep ettiğini söylemiştir (Milliyet, 16 Ocak 1975, s. 1, 10). Diğer taraftan Türkiye ile Libya 5 Ocak 1975'te Ankara'da Bilimsel ve Teknik İşbirliği Anlaşması imzalamıştı. 10 maddeden oluşan anlaşmaya göre taraflar ülkelerinin ekonomik kalkınması amacıyla bilimsel ve teknolojik konularda iş birliğinde bulunacaktı. Anlaşma, 17 Şubat 1975'te Bakanlar Kurulu'na onaylanmıştı (BCA,30.18.1.2.326.12.4,1-6). Bu anlaşma Türkiye'yi uzman personel paylaşımı hususunda yükümlülük altına sokacaktı. 5 Ocak 1975'te Libya ile imza edilen bir diğer belge, çeşitli iş birliğini barındıran Ortak Protokol'dü. Bu protokol gereğince iki ülkenin sosyal konularda da iş birliği yapması öngörülmüştü. Bu bağlamda Türkiye ile Libya arasında sosyal güvenlik anlaşması imzalanması amacıyla Trablusgarp'ta yapılacak müzakerelere heyet gönderilmesi 2 Haziran 1975'te kararlaştırılmıştı (BCA,30.18.1.2.335.47.7,1).

1975 yılında artık Türk firmaları Libya'da daha fazla iş yükleniyordu. Bu bağlamda Türk firmaları, Libya'da çalışacak nitelikli eleman bulmak için ulusal gazetelere ilanlar verecekti. Hatta deniz nakliye şirketleri de Libya'ya sevkiyat yapabilecekleri yönündeki ilanlarını arttırmıştı (Milliyet, 14 Mart 1975, s. 10; 25 Nisan 1975, s. 10).

Mehmet Nail Tural'ın Libya Tarım ve Zirai Donatım Bakanlığı hizmetinde görev yapmasına 11 Mart 1976'ta izin verilmiştir (BCA,30.18.1.2.348.115.14,1). Libya Büyükelçiliği, 10 Temmuz 1976'da Libya Radyo ve Televizyon İdaresi'nde farklı teknik işleri takip edecek mühendis alımı için Türk basınına ilan vermiştir (Milliyet, 10 Temmuz 1976, s. 10). Libya Belediyeler Bakanlığı, 20 Eylül 1976'da bakanlık ve belediyeler bünyesinde çalıştırılmak üzere uzman personel ilanı vermiştir (Milliyet, 20 Eylül 1976, s. 10). Libya'nın Ankara Büyükelçiliği, Libya Tarım Projeleri Genel Müdürlüğü'nde istihdam edilmek üzere farklı alanlarda 38 mühendis ve teknik eleman alınacağına dair Türk basınına ilan vermiştir. Yine elçilik tarafından el-Bayda Belediyesi'nde istihdam edilmek üzere mühendis ve teknik eleman ilanı verilmiştir (Milliyet, 15 Haziran 1977, s. 10; 29 Haziran 1977, s. 10).

Kasım 1977'de Libya Büyükelçisi Shweirib, Türkiye'nin imzaladığı bazı anlaşmaları yerine getirmedeğini, sonuç olarak anlaşmaların tek taraflı gerçekleştirildiğini ve Türkiye'nin teknik yardım konusunda talepleri cevapsız bıraktığını öne sürmüştür (Milliyet, 26 Kasım 1977, s. 1, 12). Büyükelçinin tepkisi Türkiye'den bekledikleri kadar uzman temin edememeleri ile ilgiliydi.

1978'de Libya Havayolları'nda Türk personel istihdam edilmekteydi. Bu personellerden birisi de Başpilot Erdal Tuğrul idi (Milliyet, 28 Mayıs 1978, s. 12). Diğer taraftan 1979 yılında Libya'da açılacak su kuyuları ile ilgili çalışmayı yürütmek üzere DSİ'den iki uzman Libya'ya gitmişti (Milliyet, 4 Ağustos 1979, s. 1).

Karma Ekonomik Komisyonu'nun dördüncü toplantısı 28- 30 Aralık 1978 tarihlerinde Ankara'da yapılmıştı. Toplantısı sonunda 30 Aralık 1978'de imzalan Türkiye ile Libya Arasında Kurulacak Ortak Mühendislik ve Müşavirlik Hizmetleri Şirketi Anlaşması ve Tarım ve Hayvancılık Şirketi Anlaşması'nın onaylanmaları 25 Ocak 1979'da kararlaştırılmıştır (Resmî Gazete, 30 Ocak 1979, s. 6- 14).

1970'li yıllarda yurt dışında Türk işçisi denildiği zaman Almanya'dan sonra ilk akla gelen ülkelerden biri Libya idi. Dönemin Libya Lideri Kaddafi'nin sosyalist bir fikre sahip olması yabancı işçilerin de beklentisini arttıracaktı. Öyle ki, Kaddafi, ekonominin düzlüğe çıkabilmesi için bireyin ve toplumun ihtiyaçlarının giderilmesini ana şart görmekteydi (El- Kaddafi, s. 57- 64).

Türkiye açısından bakıldığında bütçe açığı verilen bu dönemde yurt dışından gelecek olan işçi dövizleri açığın kapanması için önemliydi. Bu bağlamda 1973 yılında işçi dövizleri %50 oranında artmıştır. Bu artış, Türkiye için çok değerliydi (Tokgöz, 2019, s. 343).

1975'li yıllarda artık özellikle Almanya'nın işgücü talebinin azalması, bunun yanında Libya'nın nitelikli işçiye talep duymasıyla Libya'ya Türk işçi akını söz konusu olmuştur. Libya'ya giden işçilerin düzeninin sağlanması, bu işçilerin ailelerinin Türk kültürüne uygun bir hayat ve eğitim imkânı bulması gerekecekti. Bu gereksinimleri karşılamak için bir anlaşmaya ihtiyaç olmuştur. Türkiye ile Libya arasındaki iş ve işçi sorunlarını düzenlemek için 5 Ocak 1975'te 14 maddeden oluşan bir İşgücü Anlaşması imzalanmıştır. Bakanlar Kurulu, anlaşmayı 17 Şubat 1975'te onaylamıştır (BCA,30.18.1.2.326.11.3,1-13; Resmî Gazete, 13 Mayıs 1975, s. 4). Türkiye Libya İşgücü Anlaşması, 11 Ağustos 1975'te yürürlüğe girmiştir (Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 24 Şubat 1976, s. 518).

1975 İşgücü Anlaşması'na göre, Türk işçileri Libya'ya eş ve çocuklarını da götürebileceklerdi. İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun verdiği bilgiye göre Libya'ya gidecek işçilerde yaş ve meslek şartı aranacaktı. İş ve İşçi Bulma Kurumu, Libya için yeni kayıt almayacak, daha önce yurt dışı iş isteği ile kayıt yaptırmış olanlar sıra ile Libya için davet edileceklerdi. İşçilerin ailelerinin yol masrafları işverene ait olacaktı. Yeni gidecek olan işçiler, Libya'da yabancı işçilerin aldığı maaşlara tabi olacaktı. İşçi seçiminde Libya Büyükelçiliği de rol alacaktı (Milliyet, 8 Ocak 1975, s. 1, 10).

10 Ocak 1975'te Çalışma Bakanı Turhan Esener, İşgücü Anlaşması'na göre Türk işçilerin Libya'ya gidiş ve çalışma şartlarını açıklamıştır. Bakan açıklamasında İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun yaptığı açıklamaya benzer bilgiler verirken, bazı detayları da ifade etmiştir. Buna göre İş ve İşçi Bulma Kurumu'na kaydını yaptırmış olan bir milyon 37 binin üzerinde işçi bulunduğunu ve öncelikle onların Libya'ya gönderileceğini belirtmiştir. Libya'da Türk işçilerin çocukları için özel okullar açılacağı ve bu okullara Türk öğretmen gönderileceğini söylemiştir (Milliyet, 11 Ocak 1975, s. 1, 10). Libya Ticaret Bakanlığı Müsteşar Muavini Ahmet El-Atraş, 5 Şubat 1975'teki İSO'yu ziyareti sırasında yeni kültür anlaşmasında Libya'da çalışan Türk ailelerin çocuklarının Türk kültürüyle eğitilmesi için kararlar alındığını ve okulların yapımına başlanacağını belirtmiştir (Türkkan vd., 1975, s. 121). Bakan Esener, Sosyal Güvenlik Kurumu Anlaşması'nın da kısa zamanda yapılacağını vurgulamıştır. Esener, İşgücü Anlaşması'nın halihazırda Libya'da bulunan 4- 5 bin Türk işçisini de kapsayacağını belirtmiştir. Bakan, işçi-işveren sözleşmesinin en az bir yıllık olacağını söylemiştir (Milliyet, 11 Ocak 1975, s. 1, 10).

21 Ocak 1975'te Cumhuriyet Senatosu Ankara Üyesi Hıfzı Oğuz Bekata, Libya Başbakanı'nın Türkiye ziyaretinde üzerinde uzlaşılan 500 bin kadar işçisinin Libya'ya gönderilmesi konusunda eleştirilerde bulunmuş, dışarıya işçi sevk etmekle işsizliğin ortadan kalkmayacağını vurgulamıştır. Bu eleştiriye Çalışma Bakanı Turhan Esener, Türk işçisinin Libya'da bulunmasının Türk firmalarının orada iş yapmasıyla alakalı olduğunu ve Libya makamlarının her türlü kolaylığı sağladığı yönünde bir cevap vermiştir (Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi, 21 Ocak 1975, s. 505- 506). Diğer taraftan 22 Ocak 1975'te Millet Meclisi oturumunda söz alan Muş Milletvekili Ahmet Hamdi Çelebi, Libya'ya 1975 yılında gönderilecek işçi mevzuunda 1966 Varto Depremi'nden etkilenen Muş'a öncelik verilmesini talep etmekteydi (Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 22 Ocak 1975, s. 174).

Bu dönemde Türk işçisi için cazibe merkezi haline gelen Libya'da, Türk işçisinin bazı sorunları da vardı. İş bulmak amacıyla turist pasaportu ile Libya'ya giden 50 Türk işçisi 3 aylık vize süresi dolunca sınır dışı edilmişti. Bazı

fırsatçıların para ve iş çok vaadiyle kandırdıkları işçiler, Libya'ya varduktan kısa süre sonra paraları tükenince ve iş bulamayınca parklarda ve kahvehanelerde gecekalmışlardı. Birçok Türk işçisi de Türk Elçiliği'nden yardım istemekteydi. Elçiliğin yardımlar için ayırdığı fon tükendiğinde yardım yapılamamaktaydı. Bu işçilere hemşehrilerinin kefaletiyle yüksek faizli borç veren çeteler türemişti. Bu arada birçok işçinin ellerindeki bonservislerin de sahte olduğu ortaya çıkmıştı. Libyalı yetkililer, yeni iş sahaları açılmadan işçilerin akın akın Libya'ya gelmesini olumsuz karşılamakta ve vize süresi bitenleri sınır dışı etmekteydi. İşçilere yardım edecek bir örgüt bulunmadığından birçok Türk işçi yardıma muhtaç sokaklarda dolaşmakta ve iş aramaktaydı (Milliyet, 22 Ocak 1975, s. 1, 10). İşçilerin sınır dışı edilmelerinin temel nedeni turist pasaportu ile Libya'ya gitmeleri idi.

1975 yılı sonlarında Libya'da iş yapan büyük Türk şirketlerinden bazıları, işçi seçimini aracı kuruluşlara yaptırmadıklarını, doğrudan kendilerinin seçtiği yönünde basın ilanı vermişlerdir. (Milliyet, 8 Aralık 1975, s. 10). Bu ilanın verilmesinde iki maksat olabilir. Birincisi eleman seçimi için aracı kuruluşlara komisyon verilmemek istenmesi, ikincisi ise aracı kuruluş olduğunu iddia eden dolandırıcılara karşı işçileri korumak olmalıdır. Bu dönemde Libya'ya gitmek isteyen işçilerin İş ve İşçi Bulma Kurumu aracılığı ile gitmeleri önerilmekteydi. Turist vizesi ile Libya'da çalışma olanağının bulunmadığı vurgulanmaktaydı (Türkkan vd., 1975, s. 103- 104).

1978'e gelindiğinde Libya'ya işçi sadece İş ve İşçi Bulma Kurumu aracılığı ile gönderilmekteydi. Ekim 1978'de Tunus'taki Türkiye Büyükelçiliği'nden Dışişleri'ne gönderilen bir raporda Tunus'taki Libya Konsolosluğu'ndan turist vizesi alarak Libya'ya geçmeye çalışan Türk vatandaşlarının sayısında artış olduğu belirtilmekteydi. Bunun üzerine Dışişleri Bakanlığı, vatandaşların güç durumda kalmamaları için bu konuda bir basın bildirisi yayınlamıştır (Milliyet, 18 Ekim 1978, s. 14). Diğer taraftan Ağustos 1975'te Libya ticaret heyetinin İzmir'deki temaslarında Türkiye'den her yıl 100 bin inşaat işçisi talep edilmekteydi (Milliyet, 25 Ağustos 1975, s. 1, 10).

8 Eylül 1975'te Ankara'da anlaşma parafe edilen Sosyal Güvenlik Anlaşması'na göre Libya'da çalışan Türk işçiler, Libya işçilerine tanınan haklara sahip olacak, sağlık haklarından yararlanacak ve Libya'daki çalışma sürelerini Türkiye'deki hizmetleri ile birleştirebileceklerdi. Bir yıllığına imzalanan anlaşmanın feshi yönünde bir talep olmazsa anlaşmanın geçerliliği devam edecekti. Türkiye Sosyal Güvenlik Bakanı'nın Libya'ya giderek anlaşma metnini imzalaması beklenmekteydi (Milliyet, 9 Eylül 1975, s. 1, 10). Ankara'da parafe edilmiş olan Sosyal Güvenlik Anlaşması'nı imzalamak üzere nihayet Trablusgarp'a bir heyet gönderilmesi 11 Mart 1976'da kararlaştırılmıştır (BCA,30.18.1.2.349.118.8,1). Böylelikle 20 Mart 1976 tarihinde dokuz maddeden oluşan anlaşma Trablusgarp'ta imzalanmıştır. Sosyal Güvenlik Anlaşması'nın yürürlüğe girmek üzere onaylanması Bakanlar Kurulu'nca 12 Temmuz 1976'da kararlaştırılmıştır (BCA,30.18.1.2.355.150.14,1; Resmî Gazete, 20 Ağustos 1976, s. 1- 3).

Libya'ya gidecek işçilerin durumunun belirlenmesi için Libya, Ankara'da bir çalışma ataşeliği teşkil edecekti. Ataşelik, Türk İş ve İşçi Bulma Kurumu ile koordineli çalışacaktı (Milliyet, 9 Eylül 1975, s. 1, 10). 1975 yılında Libya'ya 1.679 yeni işçi gönderilmiştir. 1975 yılı sonlarında Libya'da toplam 10 bin civarında Türk işçi bulunmaktaydı (Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 24 Şubat 1976, s. 518).

Sosyal Güvenlik Bakanı Mahir Ablum, Mart 1976'daki Almanya ve Libya'yı kapsayan yurt dışı gezisi dönüşünde yaptığı açıklamada Libya ile imzalanan Sosyal Güvenlik Anlaşması'yla Libya'daki Türk işçilere yeni haklar tanındığını belirtmiştir. Bakan, Sosyal Güvenlik Anlaşması'ndan önce Libya'ya gitmiş olan işçilere oturma ve çalışma izni verilmesinde mutabık kalındığını ifade etmiştir (Milliyet, 25 Mart 1976, s. 10). Anlaşmaya göre 20 Mart 1976 öncesinde Libya'ya turist pasaportu ile gitmiş olan Türk işçileri de bu haktan yararlanabilecekti (Milliyet, 27 Mart 1976, s. 10). Libya'nın Türkiye'den işçi talebini Libya'nın dış politik gelişmeleri de etkileyecekti. Bilindiği üzere Libya- Mısır anlaşmazlığı 1973 Arap İsrail Savaşı'nda Mısır'ın izlediği politikadan doğmuştu (Koçak, 1978, s. 28). 1976 başlarında Libya- Mısır ilişkileri iyice gerildiğinde Libya 6.000 civarında Mısırlı işçiyi sınır dışı etmişti (Milliyet, 15 Mart 1976, s. 10). Ağustos 1978'de Mısır iş çevrelerinin raporunda, Libya'daki Mısırlı işçilere kötü davranıldığı, Mısırlı işçiler yıldırılarak, yerlerine Türklerin getirilmek istendiği tespiti yapılmıştır (Milliyet, 20 Ağustos 1978, s. 10). 20 Temmuz 1976'da Sosyal Güvenlik Bakanı Mahir Album'un resmi konuğu olarak Türkiye'ye gelen Libya Sosyal Güvenlik ve Gençlik Bakanı Muhammed Abdüsselam El-Faytury, şöyle bir açıklama yapmıştır: *"Türkiye ile anlaşma yaptığımız zaman diğer ülkelerden Libya'ya gelmiş olan yabancı işçileri değiştirmeyi amaçlıyorduk. Eğer Türk Hükümeti bizi anlayışla karşılar ve kolaylıklar gösterirse ülkemizdeki yabancı işçileri çıkarıp, tamamen Türk işçisi çalıştırmak arzusundaız. Bu takdirde 100 binin üzerinde işçi alırız."* (Milliyet, 21 Temmuz 1976, s. 10). El-Faytury'nin açıklamaları Mısırlı iş evrelerinin raporunu destekler niteliktedir.

1976 yılı ortalarında Trablus'ta liman inşaatında çalışan 1.200 Türk işçisinin işvereni müteahhit firma ile anlaşmazlığa düşen 27 işçi temsilcisi, Libya makamları tarafından görevlerinden uzaklaştırılmış, çalışma belgelerine el konulmuş ve sınır dışı edilmiştir (Milliyet, 7 Mayıs 1976, s. 10).

İnşaat işçisi olarak Libya'da bulunan Türk işçilerden 219'u 1977 yılı başlarında sınır dışı edilmiştir. İşçilerin sınır dışı edilme nedeni, Libya polisi ve subaylarını dövmek olarak gösterilmiştir. İşçiler, Yeşilköy Havalimanı'ndaki açıklamalarında kendilerini Libya'ya götüren şirket yöneticilerinin kendilerine isnat ettiği çeşitli suçlar nedeniyle Libya makamlarınca sınır dışı edildiklerini, Libya yasalarının kendilerine tanıdığı sosyal hakların şirket tarafından vermediğini, sınır dışı edilemeden önce iş yerlerinde panzerli saldırıya uğradıklarını, dövüldüklerini ve bir arkadaşlarının da öldürüldüğünü iddia etmişlerdir. İşçiler, polis tarafından tutuklandıktan sonra hücrelerde kaldıklarını ve birçok Türk işçisinin sınır dışı edilmek üzere halen tutuklu olduğunu belirtmişlerdir. İşçiler, memleketlerine gidecek paralarının olmadığını söylemişler ve Topkapı'ya doğru yürüyüş düzenlemişlerdir (Milliyet, 19 Ocak 1977, s. 1, 10).

Libya Devlet Bakanı Taha El-Şerif Bin Amer, sınır dışı edilen işçilerin Libya Hükümeti ile sorunu olmadığını, işçilerin Türk firması ile anlaşmazlığa düştüğünü belirtmiştir. Libya Büyükelçisi Shweirib ise, Türk işçilerin yasak direniş yaptıklarını, polis ve subayları dövdüklerini ileri sürmüştür. Sınır dışı işleminin yetkili makamlara sorulmadan yapıldığını belirten Shweirib, sınır dışı edilen işçilerin tüm masraflarının ödenmesi ve tekrar Libya'ya dönmelerinin sağlanması emri verildiğini belirtmiştir. Libya Türk Dostluk Cemiyeti Başkanı Prof. Dr. Nevzat Yalçıntaş, Libya'daki Türk firmalarındaki işçi- işveren ilişkilerinin düzenli gelişmemesi durumunda iki ülke arasındaki ilişkilerin olumsuz etkileneceği uyarısında bulunmuştur. Türk Çalışma Bakanı Şevket Kazan, sınır dışı edilen 259 işçinin haklarını alabilmeleri için Libya'daki Türk çalışma müşavirliğine başvurmaları gerektiğini, işçilerin birtakım tahrikler neticesinde mahalli makamlarla münakaşaya girmelerinin hadiselerin gelişmesinde önemli rol oynadığını belirtmiştir (Milliyet, 20 Ocak 1977, s. 1, 10). Yaşanan olaylar üzerine Libya İnşaat ve Ticaret Konsorsiyumu AŞ. Basın açıklaması yapmak zorunda kalmıştır. Şirket, işçilere herhangi borcunun olmadığını ve Türkiye'ye dönen işçilerin 38'i hariç kendi rızaları ile dönme kararı aldıklarını açıklamıştır (Milliyet, 4 Şubat 1977, s. 10).

Türkiye Çalışma Bakanlığı Müsteşar Vekili, 16 Mart 1977'de yaptığı basın toplantısında Libya'nın 100 bin Türk işçisi istediğini açıklamış ve halihazırda Libya'da 10 bin Türk işçisinin çalıştığını belirtmiştir. Müsteşar Vekili, Mart 1977'den itibaren Libya'ya sadece İş ve İşçi Bulma Kurumu aracılığı ile işçi gönderileceğini ifade etmiştir (Milliyet, 17 Mart 1977, s. 10). Karma Komisyonu'nun 4- 7 Nisan 1977 tarihleri arasındaki toplantılarında Libya'ya giden Türk işçilere ikamet izni verilmesinin çabuklaştırılacağı açıklamıştır (Milliyet, 7 Nisan 1977, s. 1, 10). Bakan Muhammed el-Mangush, iki yılda Türkiye'den Libya'ya 15 bin işçi geldiğini ve bu sayısının yakında 100 bine ulaşacağını belirtmiştir (Milliyet, 9 Nisan 1977, s. 10).

1970'li yıllarda Libya'daki Türk işçisinin bir problemi de ailelerine para transfer etmekte yaşadıkları güçlüğü. Sanayi ve Teknoloji Bakanı Asiltürk, Libyalı mercilerle Libya'da oturma izni çıkmayan Türk işçilerinin kazançlarını Türkiye'ye sevk edememeleri problemini görüşüğünü, oturma izni beklemeyen işçilerin parasının gönderilmesinin sağlanacağı sözünü aldığını ifade etmiştir (Milliyet, 1 Eylül 1977, s. 1, 7).

Ulusal bir gazetede 1977'de Libya'ya 800, Sudi Arabistan'a 4.182 ve Batı Almanya'ya 2.281 Türk işçi gittiği belirtilmekteydi. Haber başlığında en çok işçi Libya'ya gitti ibaresi dikkate alındığında verilen rakam hatalı görünmektedir. Libya'ya giden işçi sayısı muhtemelen sekiz bin civarı olmalıdır (Milliyet, 5 Mayıs 1978, s. 9).

Nisan 1978 sonunda yapılan Karma Komisyon toplantısında işgücü ve sosyal güvenlik hususunda karma uzmanlar kurulu toplanması yönünde karar alınmıştı (Milliyet, 27 Temmuz 1978, s. 10) İşgücü ve sosyal güvenlik konularında Ankara'da yapılacak olan karma uzmanlar grubu toplantısına katılacak heyet, Bakanlar Kurulu'nca kararlaştırılmıştır (BCA,30.18.1.2.375.167.3,1). Karma Uzmanlar Kurulu, 27 Temmuz 1978'de Ankara'da toplanacaktı. Dışişleri Bakanlığı'nda yapılan toplantıya Türkiye'den 10 ve Libya'dan altı uzman katılmıştı (Milliyet, 27 Temmuz 1978, s. 10; 28 Temmuz 1978, s. 10).

Çalışma Bakanı Bahir Ersoy, Libya Çalışma Bakanı Muhammed el-Mangush'un davetlisi olarak 27 Eylül 1978'de Trablus'a gitmiştir. Ersoy, Libya'da iki ülke arasındaki iş gücü ve sosyal güvenlik anlaşmalarının uygulanmasında yaşanan sorunları görüşecek ve Türk işçileri de ziyaret edecekti (Milliyet, 24 Eylül 1978, s. 12; 28 Eylül 1978, s. 12). Ersoy, Libya Milli Eğitim Bakanı Ahmet Şerif ile de görüşmüş ve Libya'daki Türk çocukları için öğretim yapacak ilkokulların açılması hususunda anlaşmaya varılmıştır (Milliyet, 29 Eylül 1978, s. 9).

1970'li yılların ortalarından itibaren gelişmiş Avrupa ülkeleri, Türkiye'den işçi talep etmez olmuştu. Resmî verilere göre 1978'de Libya'da 35 bin civarında Türk işçisi bulunmaktaydı. Avrupa'ya vasıfsız bir işçi gittiğinde eğitilerek bir işe kazandırılırken, Libya'da böyle bir olanak yoktu. Libya'da vasıfsız işçi için hayat hakkı dar ve sınırlı idi (Akin, 1978, s. 264- 265).

Nisan 1979'un son haftası içinde Libya Çalışma Bakanlığı'ndan Türkiye'ye bir heyetin geleceğinden söz edilmekteydi. Gelecek heyet ile Libya'da bulunan Türk işçilerinin sorunlarının ele alınacağı bildirilmekteydi (Milliyet, 21 Nisan 1979, s. 1). Türk işçilerinin sorunları Millet Meclisi'ne de yansyacaktı. İstanbul Milletvekili Turan Koçal'ın

Libya'da çalışan Türk işçilerinin durumuna yönelik soru önergesine Çalışma Bakanı Bahir Ersoy 21 Haziran 1979'da yazılı cevap vermiştir. Ersoy, Elçilikte Arapça bilen Libyalı bir sekreter bulduklarını, TRT'nin Libya'da her gün beş saat yayın yaptığını, Libya'ya giden işçilerin İş ve İşçi Bulma Kurumu tarafından kayıt altına alındığını belirtmekteydi. Libya'daki işçilerin Türkiye'ye gönderdikleri havalelerin lehtarlarına gecikmeksizin ödenebilmesi amacıyla T.C. Merkez Bankası'nca çeşitli girişimlerde bulunulmaktadır demektedir (Millet Meclisi Tutanak Dergisi, D. 5, C. 12, T. 2, B. 107, 21 Haziran 1979, s. 702- 703).

Türk- Libya Dostluk Derneği Başkanı Nevzat Yalçıntaş, 10 Ağustos 1979'da İstanbul'da basın toplantısı düzenlemiştir. Yalçıntaş, 1979 itibari ile Libya'da 35 bin kadar Türk işçinin çalıştığını, yerinde adımlarla bu sayının 200 bine çıkabileceğini belirtmiştir. Yalçıntaş, geçmiş dönemlerde Türk işçi ve işverenleri arasındaki uyuşmazlıkların Türk Libya dostluğuna zarar verebilecek bir nitelik aldığını, hatta Türk işçisine Libya kapılarını kapatma noktasına geldiğini ifade etmiştir. Yalçıntaş, söz konusu durumun Türk işçisinin işini kaybetmesine ve Türk müteahhitlerinin uluslararası piyasaya açılmasının önemli adımı olan Libya girişimini başarısızlığa uğratabileceğini açıklamıştır (Milliyet, 11 Ağustos 1979, s. 1).

1980 itibari ile Libya'da 30 bin civarında Türk işçisi bulunmaktaydı. Fakat bu işçilerin kazançları Avrupa'da çalışanlara göre oldukça düşüktü. Diğer taraftan grev ve benzeri haklarının olmaması, işveren ile sorun yaşarlarsa yeni iş bulmada ve Türkiye'ye dönüşlerde problemler yaşamaları söz konusu olabiliyordu. Ayrıca kazançlarını yasal yollarda Türkiye'ye, ailelerine göndermekte güçlük çekmekteydiler. Bir başka mesele ise, Asya kökenli yeni işçilerin Libya'ya gelip, daha düşük ücretler karşılığında çalışmaya başlamalarıydı (Milliyet, 3 Mayıs 1980, s. 1).

Libya'da çalışma şartları zorlaşmakla beraber, alanında uzman personele her zaman ihtiyaç vardı. Libya Halk Bürosu İstanbul Çalışma Ataşeliği tarafından 24 Temmuz 1980 tarihli bir Türk gazetesine Libya'da liman işlerinde çalışacak farklı alanlarda yetkinliği olan işçi alınacağı yönünde ilan verilmiştir (Milliyet, 24 Temmuz 1980, s. 1).

Emin Çölaşan 8 Ağustos 1980 tarihli Milliyet Gazetesi'nde Libya'da Türk işçilerin durumuna değinmiştir. Çölaşan, Libya'da takribi 30 bini Türk olmak üzere 500 bin dolayında yabancı işçi bulunduğunu belirtmiştir. Çölaşan, Türk işçilerin genelde yaşamlarından hoşnut olmadığını, Libya Hükümeti tarafından çıkarılan güçlüklerden yakındıklarını belirtmiştir. İşçilerin Türkiye'ye para transfer etmelerinin çok güç olduğu, izinli olarak ülkelerine gitme ve kesin dönüş işlemleri için insanı bunaltacak işlemleri tamamlamaları gerektiğini ifade etmiştir. Yabancı dil bilmeyen işçiler, yoğun bürokratik işlemler için nereye başvuracaklarını bilmemekteydi. Kendi vatandaşına İslam sosyalizminin gereği ileri haklar veren Libya, bu hakları yabancı işçilerden esirgemekteydi. Devlet dairelerinden geri gönderilen, işleri sürüncemede bırakılan ve en doğal haklarını bile alamayan Türk işçileri, dertli bir yaşam sürmekteydi. Çölaşan, bu durumun belki Kaddafi'nin bilgisi dışında olduğunu, kendisinin Libya'da bulunduğu süre içerisinde parasını Türkiye'ye gönderemeyen veya kesin dönüş işlemlerini yapamayan pek çok işçi ile konuşma olanağı bulunduğunu ifade etmiştir. Çölaşan, işçilerin hükümetin bu konuda derhal gerekli girişimlerde bulunmasını istediklerini belirtmiştir. Çölaşan, işçilerin onca sorununa karşın Trablus Büyükelçiliği'nde sadece bir çalışma müşavirinin bulunduğunu ve diğer dört kadronun boş olduğunu tespit etmiştir. Çölaşan, Türkiye'nin Libya'da Türk işçiler ile yeterince ilgilenmediğini ve işçiler hususunda kaleme alınan anlaşma maddelerinin büyük bir bölümünün Libya tarafından uygulanmadığını belirtmiştir. Çölaşan, Türkiye'nin işçilerin durumu ile petrol alımı hatırına yeterince ilgilenmediğini de düşünmekteydi (Milliyet, 8 Ağustos 1980, s. 6).

Kasım 1980 başlarında Libya Ekonomi Sekreterliği Halk Komitesi Başkanı Fevzi Saksuki, Libya'da çalışmakta olan Türk işçilerin paralarının Türkiye'ye transfer işlemlerinin kolaylaştırılması için hükümetlerinin çalışma yürüttüğünü açıklamıştır (Milliyet, 6 Kasım 1980, s. 10). Görüldüğü üzere işçiler kazançlarını Türkiye'ye göndermede hala sorun yaşamaktaydı.

Aralık 1980 başlarında Libya yetkilileri, ülkeye gelen yabancı işçiler arasında en çok Türk işçileri beğendiklerini, ülkede iş yapan Türk firmalarının yüklendikleri iş miktarının artması ile Türk işçilerinin sayılarının da hızla arttığını belirtmiştir. 1980 yılı itibari ile yapılan son nüfus sayımına göre Libya'da 411 bin yabancı işçi bulunmaktaydı (Milliyet, 3 Aralık 1980, s. 1). Bu işçilerin %10'a yakını da Türk'tü.

Bankacılık

1970'li yılların başlarında Libya ekonomisinin gelişmesine paralel olarak bankacılık faaliyetleri de artacaktı. 1970'te Fransa, Libya'nın da dahil olduğu Arap ülkeleriyle banka birliği kurmayı kararlaştırmıştı (Milliyet, 26 Eylül 1970, s. 11). Diğer taraftan Türkiye Libya ekonomik yakınlaşmasına paralel olarak iki ülke arasında da bankacılık alanında iş birliği tesis edilecekti.

1975 başlarında imzalanan Ticaret Anlaşması'nın bir an önce uygulamaya konulmasını temin için 15 Ocak 1975'te yapılan toplantıda Dışişleri Ekonomik ve Sosyal İşleri Genel Müdürü Oğuz Gökmen, Libya'da yapılacak yatırımlar için Türkiye'de bir bankalar konsorsiyumu kurulmasını istemiştir (Milliyet, 16 Ocak 1975, s. 1, 10).

Libya Başbakanı Callud'un 2- 6 Ocak 1975 tarihlerinde Türkiye'yi ziyareti sırasında yapılan protokol gereğince ortak bir banka kurulması öngörülmüştü. Bu bağlamda Libya ile ortak bir banka kurulması, bankacılık işlemlerinin düzenlenmesi ve karşılıklı proje finansmanı işlemleri konularında görüşmelerde bulunmak üzere Türkiye'yi temsilen Maliye Bakanlığı Hazine Genel Müdürlüğü'nde görevli Doç. Dr. Tayyar Sadıklar'ın başkanlığında TCMB Başkan Yardımcısı Naci Tibet ile Emisyon ve Bankacılık İşleri Genel Müdürü Talat Tuğçetin, DPT Müsteşarlığı Müşaviri Yücel Yener ve Libya Büyükelçiliği'ni yürütmekle görevlendirilen Maslahatgüzar Tevfik Okyayüz'den kurulu bir heyetin Libya'ya gönderilmesi 19 Şubat 1975'te kararlaştırılmıştır (BCA,30.18.1.2.327.13.6,1-2). Görüşmeler sonrasında Arap Türk Bankası adı altında kurulması kararlaştırılan bankanın, sermayeye katılan ülkelerin kalkınmalarına ve ortak girişimlerine fon sağlayacağı öngörülmekteydi. İlk görüşmelerde bankanın sermayesinin 25 milyon dolar olması ve bunun %60'ını Libya'nın %40'ın da Türkiye'nin sağlaması kararlaştırılmıştı (Milliyet, 19 Mart 1975, s. 10). Bu miktar ve oran sonraki görüşmelerde değişecekti.

Türk Arap Bankası adı altında İstanbul'da ortak bir banka kurulması için Mayıs 1976 ortalarında Libya'dan Türkiye'ye üç kişilik heyet gelecekti. Merkez Bankası Başkan Yardımcısı Naci Tibet, kurulması planlanan bankanın sermayesinin bu kez 15 milyon dolar olacağını, sermaye miktarını Türkiye ve Libya'nın eşit olarak karşılayacağını vurgulamıştır. Tibet, banka tüzüğü'nün onaylanmasından sonra bankanın kurulmuş olacağını belirtmekteydi (Milliyet, 16 Mayıs 1976, s. 10). Üç kişilik Libya heyeti ile Merkez Bankası yetkilileri arasındaki görüşmelerde ana ilkeler belirlenmişti. Sermaye eşit bölünecek, banka öncelikli olarak iki ülke yatırımlarını destekleyecek, ithalat ve ihracat finansmanı ile ilgilenilecekti. Yetkililer, bankanın çalışmaya başlaması ile Libya petrol dövizlerinin Türkiye'deki yatırımlar için önemli finansman sağlayacağı görüşünü dile getiriyordu (Milliyet, 28 Mayıs 1976, s. 10). Neticede Türk ve Libya heyetinin yaptığı görüşmelerde ortak bankanın kurulması kararlaştırılmıştır. Söz konusu bankanın 240 milyon lira sermayesinin %40'ı Türk, %40'ı Libya ve %20'si Kuveyt'e ait idi (Milliyet, 30 Temmuz 1978, s. 10). Bu anlaşma 31 Mart 1976'da Bakanlar Kurulu'na onaylanmıştır (BCA,30.18.1.2.349.117.1,1). Libya ile Türkiye arasındaki banka anlaşmasının dokuzuncu maddesi üzerinde değişiklik yapılması 31 Ağustos 1976'da kararlaştırılmıştır (BCA,30.18.1.2.360.173.17,1).

Türk-Arap (Libya) Bankası'nın Türkiye yönünden kuruluş işlemleri 1976'da tamamlanmıştır. Türkiye İş Bankası ve Anadolu Bankası kurucu bankalar olarak sözleşmeyi imzalamıştır. Merkez Bankası'ndan bir temsilcinin de katılımı ile üç kişilik bir heyet Libya'ya gidecek, oradaki imzalama işlerini bitirecek ve bankanın kuruluşu tamamlanacaktı (Milliyet, 22 Ocak 1977, s. 10).

Bu arada yukarıda sermaye paylarında görüleceği üzere Kuveyt de bankaya dahil olmuştu (Milliyet, 28 Mayıs 1976, s. 10; 22 Ocak 1977, s. 10) Karma Komisyonu'nun 4- 7 Nisan 1977 tarihlerindeki toplantılarında Türk Libya Ortak Bankası'nın tescil işlemleri tamamlanmış ve banka resmen faaliyete geçmiştir. Bu arada sermayeye %20 oranında Kuveyt de katılmıştı. Banka, 15 milyon dolar sermaye ile İstanbul'da çalışmalarına başlayacaktı (Milliyet, 7 Nisan 1977, s. 1, 10; 8 Nisan 1977, s. 10; 30 Temmuz 1978, s. 10). Libya İskân Sekreteri Mangush da görüşmeler sonunda ortak bir banka kurulmasının kararlaştırıldığını ifade edecekti (Milliyet, 9 Nisan 1977, s. 10). Türk Arap Bankası'nın teşkil edilmiş olması, Libya'daki Türk işçisinin para transferi sorununu çözmemişti. Bu sorunun çözülmesi için ayrı bir bankacılık protokolü imzalanması gerekti.

2 Mayıs 1978'de Trablusgarp'ta Türkiye Libya Ticari ve Mali İşbirliği Anlaşması'nın yanı sıra iki ülke arasında bir bankacılık anlaşması protokolü imzalanmıştır. Protokole göre Libya'daki Türk işçilerinin paralarını Türkiye'ye transfer edebilmeleri için Libya Arap Dış Bankası bir hesap açacak, işçiler bu hesap yolu ile Türkiye'ye döviz gönderebilecekti (Milliyet, 3 Mayıs 1978, s. 9; 14 Mayıs 1978, s. 1, 14). Bu bağlamda TC. Merkez Bankası ile Libya Arap Dış Bankası arasında yapılan bankacılık düzenlemesi protokolünün onaylanması 9 Mayıs 1978'de kararlaştırılmıştır (BCA,30.18.1.2.372.125.4,1; Resmî Gazete, 13 Mayıs 1978, s. 4- 5).

Türkiye- Libya bankacılık münasebetlerinde Türkiye'nin Libya'dan temin etmeye çalışacağı kredi mevzuları da önemli bir yer tutacaktı. Bu bağlamda Libya Merkez Bankası Başkan Vekili Recep Mesellati başkanlığındaki Libya heyeti 31 Mayıs 1978'de Ankara'ya gelmiştir. Konuk heyet, Merkez Bankası yetkilileri ile 10 milyonluk kredi sorununu görüşecekti (Milliyet, 31 Mayıs 1978, s. 9).

Türkiye'nin dış ticaret açığı verdiği ve petrol ödemelerinde sıkıntısı yaşadığı bu dönemde kredi hususu büyük önem taşımaktaydı. Libya Arap Bankası'nın Türkiye'ye vereceği beş yıl vadeli %8,5 faizli 100 milyon dolar kredi için 31 Temmuz 1978'de anlaşma imzalanacaktı. Söz konusu banka, Türk Arap Bankası'nın sermayedarlarındandı. Anlaşmanın imzalanacağı tarih aynı zamanda Türk Arap Bankası'nın açılış tarihi idi. Fakat, anlaşmanın imzalanması

gecikecekti (Milliyet, 11 Temmuz 1978, s. 9). Türk Arap Bankası'nın açılışında Maliye Bakanı Müezzinoğlu, söz konusu bankanın Türkiye'nin dışı açılmasının göstergesi olduğunu ve Libya ve Kuveyt'in de petrol gelirlerini yatırıma dönüştürdüklerini belirtmiştir (Milliyet, 1 Ağustos 1978, s. 10). Anlaşma ertelemeli olarak 17 Ağustos 1978'de İstanbul'da imzalanmıştır (Milliyet, 18 Ağustos 1978, s. 1, 9).

Ekonomik münasebetlerin sağlıklı yürümesi adına bankacılık faaliyetlerinde iki ülke arasındaki iş birliği hayati bir öneme sahipti. Fakat, tüm olumlu ilerlemelere rağmen 1980 yılına gelindiğinde Türk işçisinin Libya'daki kazancını sağlıklı bir şekilde Türkiye'ye gönderememesi bankacılık alanında başarısızlık olarak nitelendirilebilir.

Deniz ve Hava Ulaşımı Alanında İş Birliği

1970'li yılların ortalarından itibaren Türkiye Libya ekonomik, siyasi ve askeri ilişkilerinin tekrar ivmelenmesi aynı zamanda iki ülke arasındaki ulaşım ağını ve bu alanda iş birliğini güçlendirecekti. Ocak 1975'teki Callud'un Türkiye ziyaretinde yapılan anlaşmalar sonucunda Pendik'te bir tersane inşa edilmesi de kararlaştırılmıştı. 10 Ocak'ta Ulaştırma Bakanı Sebahattin Özbek, Türk denizciliğini geliştirmek için ilgili kamu kuruluşlarının bir holdingde toplanacağını bildirmiştir. Deniz ticaret filosunun ve gemi inşa sanayisinin geliştirileceğine değinen bakan, Libya'dan alınacak kredi ile Pendik Tersanesi'nin yapılacağını, Tuzla Rıhtım boyu kısmının bir ay içinde doldurularak tersane yapması için özel sektöre devredileceğini açıklamıştır (Milliyet, 11 Ocak 1975, s. 1, 10).

1975 Ticaret Anlaşması'nın bir an önce uygulamaya konulmasını temin için 15 Ocak 1975'te yapılan toplantıda Dışişleri Ekonomik ve Sosyal İşleri Genel Müdürü Oğuz Gökmen, Libya ile ortak bir denizcilik şirketi kurulacağını, tanker filosunun geliştirileceğini, 10 bin tona kadar kapasiteli Libya gemilerinin Türkiye'de yaptırılacağını açıklamış ve armatörlerin bu işle ilgilenmelerini istemiştir (Milliyet, 16 Ocak 1975, s. 1, 10).

1975 yılı başından itibaren Libya'ya düzenli deniz seferlerinin yapılması da gündeme gelecekti. Bu bağlamda Denizcilik Bankası Deniz Nakliyatı Genel Müdürü Cezmi Biren, Libya'ya ilk geminin 15 Şubat'ta İstanbul Limanı'ndan kalkacağını açıklamıştır. Biren, Libya ile deniz ve hava ulaşımında muntazam seferler olmadığını, Libya yetkilileri ile yaptıkları anlaşmaya göre Türk gemilerinin ayda bir olmak üzere Libya limanlarına gideceğini açıklamaktaydı. Biren, gerektiğinde sefer sayısının arttırılacağını belirtmiştir (Milliyet, 22 Ocak 1975, s. 10). 1975 yılı sonlarında Denizcilik Bankası Deniz Nakliyatı A.Ş. tarafından Türkiye'den Libya'ya ayda iki sefer yapılmıştır. Bu seferlerde gemiler Libya'nın Bingazi ve Trablus limanlarına uğramaktaydı (Milliyet, 31 Ekim 1975, s. 10).

5 Ocak 1975'te imzalanan anlaşmalar ve ortak protokol uyarınca Libya Deniz Ulaştırma Veziri Mansour Bedr başkanlığındaki Libya heyeti, Türkiye'yi ziyaret etmiştir. Libya heyeti ile bir Türk Libya müşterek deniz nakliyat şirketi kurulması, Libya'da bir tersane tesisi, Libya için Türkiye'de gemi yapımı ve iki ülke arasında deniz ulaşımını kolaylaştırmak için bir anlaşma yapılması konularında müzakerelerde bulunmak ve müzakereler sonunda tanzim edilecek belgeleri imzalamak üzere Ulaştırma Bakanı Nahit Menteşe'nin yetkili kılınması 3 Haziran 1975'te kararlaştırılmıştı (BCA,30.18.1.2.334.43.8,1-2). Türkiye ile Libya arasında denizcilik ilişkilerinde koordinasyonu geliştirmek, denizcilik ve deniz nakliyatı sahalarındaki iktisadi münasebetleri ve iş birliğini güçlendirmek amacıyla 20 maddeden oluşan Denizcilik ve Deniz Nakliyatı Alanlarında İşbirliğine Dair Anlaşma 30 Mayıs 1975'te İstanbul'da imzalanmıştı. Anlaşma ile iki ülke karşılıklı olarak deniz ulaşımında ve ticaretinde kolaylık sağlayacaktı. Bu anlaşma metni Bakanlar Kurulu'nca 8 Eylül 1975'te onaylanmıştır (BCA,30.18.1.2.340.70.2,1-16; Resmî Gazete, 16 Kasım 1975, s. 1-3). 30 Mayıs 1978'te imzalanan anlaşma sonrasında yeni uzlaşmalar için temaslar devam edecekti.

Nahit Menteşe Başkanlığı'nda bir heyetin ortak gemi yapım ve onarım şirketi ile ortak deniz nakliyat şirketine ve İnşa tersanesi kurulmasına dair görüşmelerde bulunmak için Libya'yı ziyaret etmesi 23 Ocak 1976'da kararlaştırılmıştır (BCA,30.18.1.2.346.102.15,1). Nahit Menteşe'nin temasları sonrasında görüşmeleri neticelendirmek için ikinci bir heyetin Libya'ya gönderilmesi söz konusu olmuştur. Bu heyetin gönderilmesi 30 Nisan 1977'de kararlaştırılmıştır (BCA,30.18.1.2.365.20.2,1).

Görüşmeler neticesinde 17 Mayıs 1977'de Trablusgarp'ta Türkiye ile Libya arasında Türkiye- Libya Ortak Gemi İnşa ve Onarım Şirketi Kurulması için anlaşma imzalanmıştır. Şirketin kurulmasına ilişkin yasa tasarısı Senato Dış İlişkiler Komisyonu'nda kabul edilerek, Cumhuriyet Senatosu'na gönderilmişti (Milliyet, 23 Mart 1979, s. 12). Bu anlaşma Cumhuriyet Senatosu'nda açık oylanmıştır. 126 üyenin oybirliği ile anlaşmanın kabulü 29 Mart 1979'da kanunlaşmıştır (Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi, 29 Mart 1979, s. 306; Resmî Gazete, 10 Nisan 1979, s. 2). 25 maddeden oluşan Türkiye- Libya Ortak Gemi İnşa ve Onarım Şirketi Anlaşması'nın onaylanması Bakanlar Kurulu'nca 6 Haziran 1979'da kararlaştırılmıştır (BCA,30.18.1.2.379.238.14,1; Resmî Gazete, 25 Temmuz 1979, S. 1670, s. 3- 20).

17 Mayıs 1977'de Trablusgarp'ta imzalanan Türkiye ile Libya arasında Deniz Nakliyatı Ortak Şirketi Kurulması hakkındaki antlaşmanın onaylanmasına dair kanun tasarısının açık oylanmasına 103 üye iştirak etmiştir. 103 kabul

oyu ile tasarı kabul edilmiş ve anlaşma kanunlaşmıştır (Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi, 29 Mart 1979, s. 306). Deniz Nakliyatı Ortak Şirketi Kurulması Anlaşması'nın onaylanması 6 Haziran 1979'da kararlaştırılmıştır (BCA,30.18.1.2.379.238.14,1; Resmî Gazete, 25 Temmuz 1979, s. 3- 20). İslam Ülkeleri Dışişleri Bakanları Sekizinci Konferansı dönüşünde, Dışişleri Bakanı Çağlayan, Libya ile deniz nakliyatı ve ortaklaşa gemi yapımına ilişkin iki anlaşma imzalandığını açıklamıştır. Bakan, merkezi İstanbul'da olacak olan ortak nakliyat şirketinin sermayesinin 40 milyon dolar olacağını ve bunun iki ülke tarafından eşit üstlenileceği açıklanmıştır. Anlaşmaya göre şirketin gemileri üçüncü ülkelere de sefer yapacaktı. Üçüncü ülkelere yapılacak ticari taşımacılıkla gelir elde edileceği düşünülmekteydi (Milliyet, 23 Mart 1979, s. 12). Gemi inşası ve onarımını öngören ikinci anlaşma ile yine sermayesi 40 milyon dolar olan ayrı bir şirket kurulacak, bunun merkezi ve tersaneleri Libya'da olacaktı (Milliyet, 19 Nisan 1977, s. 10).

2 Mayıs 1978'de imzalanan ticaret anlaşmasının yanı sıra, 2 Mayıs 1978'de iki ülke arasında tarım ve sanayide iş birliği öngören bir protokol imzalanmıştır. Protokole göre iki ülkenin ortaklığıyla oluşturulacak gemi yapım ve onarım şirketi, Libya'da bir tersane kuracaktı. Protokolde İzmir ile Trablusgarb arasında yolcu, araç ve mal taşıyabilecek soğuk hava depolu gemi seferlerine kısa zamanda başlanması da öngörülmüştür (Milliyet, 3 Mayıs 1978, s. 9; 14 Mayıs 1978, s. 1, 14). Bu anlaşmanın ardından 1978 yaz aylarında Denizcilik Bankası T.A.O. tarafından İzmir Limanı'ndan hareketle Tripoli ve Bingazi limanlarını da içine alan feribot seferleri düzenleniyordu (Milliyet, 7 Ağustos 1978, s. 12).

Türk- Libya Ortak Gemi İnşa ve Onarım Şirketi Kurulması Anlaşması'na dayanılarak oluşturulacak şirketin genel kurulu, yönetim kurulu ve denetim kuruluna atanacak kişiler konusunda 7 Kasım 1979'da Bakanlar Kurulu kararı alınmıştır (BCA,30.18.1.2.381.266.17,1). Diğer taraftan şirketin genel, yönetim ve denetim kurullarına Denizcilik Bankası'nın atama yapmada yetkili kılınması 27 Aralık 1979'da kararlaştırılmıştır (BCA,30.18.1.2.382.285.19,1). Anlaşmaya göre kurulacak şirketin %50 oranındaki 20 milyon ABD doları payının Denizcilik Bankası'ndan tahsis edilmesi 7 Kasım 1979'da kararlaştırılmıştır (BCA,30.18.1.2.381.266.18,1).

Libya, yapılan ortak girişimler ile Türkiye'nin denizcilik alanındaki tecrübe ve imkanlarından yararlanmak istemekteydi. Ayrıca Libya, kendi imkanları ile denizcilik alanında başka girişimlerde bulunacaktı. Bu bağlamda Libya Denizcilik Bankası, Türkiye'den Akdeniz Gemisi'ni Libya ile Mısır arasında çalıştırmak için kiralamıştır. Libya'daki Mısır vatandaşlarını iki ülke arasındaki siyasal gerginlik yüzünden geri gönderme kararı alan Libya, Akdeniz Gemisi için Türkiye'ye 125 bin dolar kira bedeli ödeyecekti (Milliyet, 19 Temmuz 1980, s. 1).

Denizcilik ve deniz ulaşımını kısaca değerlendirdikten sonra havayolu ulaşımına bakmak gerekmektedir. 1970'li yılların başlarında Türkiye ile Libya arasında doğrudan hava ulaşımı yoktu. Dönemin Türk diplomatları bundan dolayı ikili ticari ilişkilerin yeterince gelişmediğini belirtmekteydi (Türkkan, 1972, s. 83). 1975 yılı iki ülke arasında deniz ulaşımında olduğu gibi, hava ulaşımı açısından da bir milattı. THY, 1 Nisan 1975'ten itibaren haftada iki defa olmak üzere Libya'ya tarifeli seferler başlatacaktı (Milliyet, 27 Şubat 1975, s. 10; 12 Nisan 1975, s. 10).

1975 Ekonomik İşbirliği Anlaşması'na istinaden iki ülke arasında 17 Ağustos 1975'te Hava Ulaştırması Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmanın onaylanmasının uygun bulunduğu hakkında kanun tasarisinin açık oylamasına 105 üye iştirak etmiş ve kanun 105 kabul oyu ile 29 Mart 1979'da yasalaşmıştır (Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi, 29 Mart 1979, s. 306; Resmî Gazete, 10 Nisan 1979, s. 2).

Türkiye ve Libya Şikago Uluslararası Sivil Havacılık Sözleşmesi'nin tarafları olarak ve anılan sözleşme hükümlerine uygun bir şekilde uluslararası hava servisleri kurmak amacıyla 20 maddeden oluşan bir anlaşma akdetmişlerdir. Türkiye ile Libya'nın Kendi Ülkeleri Arasında ve Ötesinde Tarifeli Hava Servislerini Düzenlemek Amacıyla Yaptıkları Anlaşma'nın onaylanması 3 Haziran 1979'da kararlaştırılmıştır (BCA,30.18.1.2.379.238.7,1; Resmî Gazete, 14 Ağustos 1979, s. 1- 8.). THY, 21 Ağustos 1979'dan itibaren Libya seferlerini yeniden haftada ikiye çıkaracaktı (Milliyet, 11 Ağustos 1979, s. 1). Böylelikle iki ülke arasındaki hava ulaşımı bağı güçlenecekti.

Dernekler, Spor ve Dostluk Bağları

1970- 1980 arasında gelişen ekonomik ve siyasal ilişkilere paralel olarak, iki ülke arasında spor ve diğer alanlarda da yakınlaşma söz konusu olmuştur. 1973'te İzmir'de düzenlenen Birinci Akdeniz Festivali'ne Libya'dan da folklor ekibi katılacaktı (Milliyet, 10 Haziran 1973, s. 11).

Türkiye'nin girişimi ile 3,5 milyon marklık projesi başlatılan ve 1973'te açılışı yapılan Münih Camisi'ne Libya da 1,6 milyon mark ile katkı sağlamıştı (Milliyet, 11 Eylül 1973, s. 9). Diğer taraftan 1974'te Libya'nın Ankara Büyükelçiliği, Türkiye Diyanet Sitesi ve Kocatepe Camii Yaptırma ve Yaşatma Derneği'ne 100 bin Libya dinarı bağışta bulunmuştu. Libya Maslahatgüzarı Süleyman Atika, yardım çekimini bizzat derneğe teslim edilmişti (Milliyet, 12 Haziran 1974, s. 9). Libya, 1977 başında da Eyüp'te yaptırılmakta olan 20 milyon bütçeli Diyanet Sitesi için 1 milyon

250 bin lira yardım yapmıştır (Milliyet, 17 Şubat 1977, s. 10). Van'da meydana gelen deprem felaketi sonrası Libya, Van'a 2,5 milyon lira yardım göndermişti. Daha sonra Van'da incelemelerde bulunan Libya heyeti 1,1 milyar dolar daha yardım yapacaklarını ifade etmişti (Milliyet, 10 Ocak 1975, s. 10). Van Depremi sonrasında yine ABD Dışişleri Bakanlığı tarafından "*Felaket Bölgelerine Yardım*" dairesinden alınan veriye göre Libya depremedelere 7 bin battaniye, 5 ton süt tozu ve 5 ton ilaç yardımı göndermişti (Milliyet, 1 Aralık 1976, s. 10).

Kaddafi, 1974 yılında ülkesinde erkek ve kadın kıyafetlerinde reform yapmaya karar vermişti. Kaddafi, Libya'da uygulayacağı kıyafet reformu ile ilgili yarışmaya katılmak ve ön çalışmalar yapmak üzere Ankara Kız Teknik Öğretmen Okulu'ndan altı resim öğretmeni ve desinatör Libya'ya gitmiştir. Türkiye'nin yanı sıra Fransa, İspanya ve İtalya'ya da yarışmaya katılmaya davet edilmiştir. Önerilecek kıyafetler İslam geleneklerine, Arap zevkine ve modern çağa uygun olmalıydı (Milliyet, 28 Şubat 1974, s. 1, 11).

1975'te Türkiye ile Libya kültür, bilim, eğitim, tanıtma ve spor alanlarında mevcut iş birliğini güçlendirmek, dostluk ve ilişkilerini eşitlik ve egemenliğe saygı çerçevesinde geliştirmek üzere kültür anlaşmasını imzalamayı kararlaştırmışlardı. Anlaşmaya göre taraflar kültür, bilim, eğitim, tanıtma ve spor alanlarında bir ülkenin diğer ülkede tanıtılmasını amaç edinen her türlü faaliyeti desteklemeyi kararlaştırmışlardı. 18 maddeden oluşan anlaşmayı Türkiye adına Başbakan İrmak ve Libya adına da Başbakan Callud imzalamıştır. 5 Ocak 1975'te Ankara'da imzalanan ve 1 Mart 1977 tarihli kanunla onaylanan Kültür ve Tanıtma Anlaşması, Bakanlar Kurulu'nca 16 Ağustos 1977'de onaylanmıştır (BCA,30.18.1.2.366.39.4,1; Resmî Gazete, 20 Ekim 1977, s. 1- 3).

Libya ile dostluk ve iş birliğinin güçlenmeye başlaması nedeniyle Ankara'da Ahmetler Caddesi'ne Libya Caddesi adı verilmiştir. İsim değişikliği törenine Libya Büyükelçisi de katılmıştır (Milliyet, 8 Şubat 1975, s. 10). 1976'ya gelindiğinde başta Atatürk olmak üzere birçok Türk devlet adamının isimleri, Libya şehirleri caddelerinin isminde yaşatılmaktaydı (Milliyet, 3 Nisan 1976, s. 10).

Nisan 1975'te Amatör Milli Futbol Takımı, Trablusgarp'ta Libya Milli Futbol Takımı ile özel futbol müsabakası gerçekleştirmiştir (Milliyet, 21 Nisan 1975, s. 10). 1977 sonlarında Ankara'ya gelen Libya Futbol Federasyonu Başkanı'nın millî futbol müsabakası teklifi, lig ve kupa fikstürünün yoğun olması sebebiyle ileri bir tarihte yapılması dileğiyle reddedilmiştir. Basketbol müsabakası teklifi de Balkan Şampiyonası nedeniyle olumlu karşılanamamıştır (Milliyet, 10 Aralık 1977, s. 1, 13). İslam Oyunları Organizasyonu çerçevesinde Türk ve Libya milli futbol takımları 1 Ekim 1980'de müsabakaya çıkmıştır (Milliyet, 1 Ekim 1980, s. 1).

Mayıs 1975'te Trablus'ta düzenlenen uluslararası bisiklet turnuvasına Türk Milli Bisiklet Takımı da iştirak etmiş ve birinci olmuştu (Milliyet, 16 Mayıs 1975, s. 10). 1977 baharında düzenlenen Uluslararası Libya Bisiklet Turu'na Türk Milli Bisiklet Takımı da iştirak etmişti. Libya Turu'nda Türkiye'yi temsil eden Bolu Bölgesi Bisiklet Takımı iki altın, bir gümüş ve bir bronz madalya kazanmıştı (Milliyet, 12 Nisan 1977, s. 10; 19 Nisan 1977, s. 10). Temmuz 1977'de Cezayir'de Türkiye, Libya ve Cezayir'in katılımı ile atletizm yarışmaları düzenlenmişti (Milliyet, 19 Temmuz 1977, s. 10). Ekim 1976'da Libya tarafından Trablus'ta organize edilen Satranç Karşılaşmaları Olimpiyatları'na Türkiye de katılmıştı (Milliyet, 28 Ekim 1976, s. 10). Diğer taraftan Libya Turizm Genel Müdürü Mustafa Tejuri, Öztürk Serengil'in misafiri olarak Ekim 1975'te Türkiye'ye gelmiştir (Milliyet, 15 Ekim 1975, s. 10, 11).

1978'de Eyüpsultan, Süleymaniye ve Sümbülefendi camilerinin çevre düzenlemesi gündeme gelmiştir. Libya Hükümeti'nin söz konusu camilerin çevre düzenlemesini üstlenmek istemesi, projelendirme çalışmalarının hızla ele alınmasını sağlayacaktı (Milliyet, 23 Mayıs 1978, s. 1, 12).

1950'li yıllarda Türkiye ve Libya'da bazı dostluk cemiyetleri tesis edilmişti. Fakat, 1960'lı yıllarda derneklerin faaliyetleri azalmıştı. 1970'li yılların ortalarında ikili ilişkiler yeniden ivmelenince, yeni dernekler kurulmuştur. Bu bağlamda merkezi İstanbul'da olmak ve uluslararası faaliyette bulunmak üzere Türk- Libya Dostluk Derneği'nin kurulmasına izin verilmesi 19 Eylül 1977'de kararlaştırılmıştır (BCA,30.18.1.2.369.78.5,1; Resmî Gazete, 18 Mart 1978, s. 16- 17). Ocak 1975'te yapılan anlaşmalar doğrultusunda merkezi Ankara'da olmak ve uluslararası faaliyette bulunmak üzere Türk- Libya Dostluk, Kardeşlik ve Kültür Derneği'nin kurulmasına izin verilmesi 9 Şubat 1978'de kararlaştırılmıştır (BCA,30.18.1.2.369.78.6,1; BCA,30.18.1.2.369.84.4,1; Resmî Gazete, 18 Mart 1978, s. 7). Dernek başkanlığına Emekli General Çelikcan Şişmantürk seçilmiştir (Türkkkan vd., 1975, s. 125- 126).

Kuruluş merkezi İzmir'de olmak ve uluslararası faaliyette bulunmak üzere İzmir Türk- Libya Kardeşlik, Kültür, Sosyal Yardımlaşma Derneği'nin kurulmasına izin verilmesi hususunda 27 Şubat 1978'te Bakanlar Kurulu kararı alınmıştır (BCA,30.18.1.2.370.97.17,1; Resmî Gazete, 1 Nisan 1978, s. 7). Yine kuruluş merkezi Adana'da olmak ve uluslararası faaliyette bulunmak üzere Libya Kardeşlik ve Sosyal Yardımlaşma Derneği'nin kurulmasına izin verilmesi hususunda 11 Nisan 1978'te Bakanlar Kurulu kararı alınmıştır (BCA,30.18.1.2.371.110.19,1; Resmî Gazete, 24 Nisan 1978, s. 6).

1970'li yıllarda bazı Türk siyasetçilerinin Libya'da konferans verdiği bilinmektedir. Bunun yanında 1978'de İstanbul Üniversitesi Eski Türk Edebiyatı Kürsüsü Başkanı Prof. Dr. Abdülkadir Karahan, konferanslar vermesi için Bingazi Üniversitesi tarafından Libya'ya davet edilmiştir. Karahan, Libya ile kültürel ilişkilerin geliştirilmesi hedefi ile Türklerin İslamiyet'e hizmetleri, İslam kültür mirası ve İslam ülkelerinde ortak ebedi türler konularında bir dizi konferans verecekti (Milliyet, 22 Mart 1978, s. 10). Yine 8-11 Aralık 1980 tarihlerinde Trablus'ta toplanacak olan Edebiyatçı ve Tarihçi İbni Galbun Uluslararası Kongresi'ne Prof. Dr. Abdülkadir Karahan davet edilmiştir. Karahan, kongrede Osmanlı tarihçileri ile İbni Galbun'un mukayesesine yapacak, ayrıca kongre çalışmaları dışında Türk- Libya ilişkileri üzerine konferanslar verecekti (Milliyet, 5 Aralık 1980, s. 1).

Kültür Anlaşması, Türkiye ve Libya arasında kültürel değişim programının başlatılmasını sağlayacaktı. Bu bağlamda Libya ile yapılan Kültürel Değişim Programı'nda Ahmet Taner Kışlalı'ya imza yetkisi verilmesi için 1 Şubat 1980'de Bakanlar Kurulu kararı alınmıştır (BCA,30.18.1.2.387.30.7,1). Diğer taraftan Trablus Fuarı'nın açılış törenlerine ve düzenlenecek Türk gününe katılmak üzere Devlet Bakanı Orhan Eren'in başkanlığında bir heyetin 29 Şubat- 6 Mart 1980 tarihleri arasında Libya'ya gönderilmeleri için 29 Şubat 1980'de Bakanlar Kurulu kararı alınmıştır (BCA,30.18.1.2.390.50.6,1). Yukarıda da gözlemleneceği üzere 1970'li yılların ikinci yarısında ekonomik ve siyasi alanda ikili ilişkilerin ivmelenmesine paralel olarak, kültürel alanda da münasebetlerin perçinlendiği söylenebilir.

Sonuç

Libya'nın 1951'de bağımsızlığını elde etmesinden 1960'lı yılları başlarına kadar Türkiye Libya ekonomik ilişkileri daha çok Türkiye'nin Libya'yı ekonomik olarak desteklemesine dayanmaktaydı. Bu durum, Libya'da petrolün bulunup Libya'nın petrol ihraç eden önemli ülkeler arasına girmesi ile değişti.

Libya'nın petrol ihraç eden önemli ülkeler arasına girmesi ile 1 Eylül 1969'da askeri bir darbe ile Albay Kaddafi'nin yönetimi ele geçirmesi neredeyse aynı döneme rastlamaktadır. Türkiye'nin Libya eski lideri Şeyh İdris El-Senusi ile tarihi geçmişe dayanan samimi münasebetleri Libya'nın yeni lideri Kaddafi tarafından pek dikkate alınmayacaktır. Hatta iktidarının başlarında Kaddafi, Türkiye ile ilişkilerde çok da istekli değildi. Fakat, 1967 ve 1973 Arap- İsrail Savaşlarında Türkiye'nin Arap yanlısı politikası ile Kaddafi'nin Arap milliyetçiliği politikalarının muhteşem uyumu, Kaddafi'de Türkiye sempatisi oluşturacaktı. Bu politik yaklaşımla beraber Kaddafi'nin Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahalesini desteklemesi ikili ilişkilerin yeniden ivmelenmesini sağlayacaktı.

Başka bir nokta ise Kıbrıs Müdahalesi sonrasında ABD, Türkiye'ye askeri ambargo uygulayacak ve bu ambargonun ekonomik yansımaları olacaktı. Diğer taraftan Libya'nın da durumu farklı değildi. Libya, 1970'li yılların başlarında ülkedeki ABD üssünü boşalttıracaktı. Dahası Arap- İsrail Savaşı'ndan dolayı da ABD ile ilişkileri oldukça soğuktu. Türkiye ve Libya dış politikalarında ABD ile ilişkiler yerine Sovyet Rusya ile bağlantıları geliştirme yönüne kayacaktı.

1970 yıllarının başından itibaren Türkiye, büyük bütçe açıkları ile mücadele ediyordu. Bütçe açığının kapatılması için en iyi çözüm veya geçici çare en büyük ithalat kalemi olan petrolün ucuz ve vadeli olarak temin edilebilmesiydi. Libya Başbakanı Callud'un 1975'teki Türkiye ziyaretinde Libya ile ekonomik hususları da ihtiva eden bir dizi anlaşmanın imzalanmış olması Türkiye'yi Libya'dan indirimli ve vadeli petrol temini konusunda umutlandıracaktı. Bütçe açığına neden olan petrol ithalatına karşı, Libya'ya temel gıda, tekstil, beyaz eşya, inşaat malzemesi vesaire ürün ihraç edilmesi hususundaki uzlaşmalar da önemliydi. Türkiye'nin özellikle 1970'li yılların ikinci yarısında Libya'dan temel beklentisi istediği miktarda-vadeli ham petrol alabilmek ve Türkiye'deki sanayi yatırımlarına Libya'dan finansman sağlayabilmektir.

Libya, Kaddafi rejimi ile petrol gelirlerinin büyük bir bölümünü ülkenin kalkınmasına harcamaya yönelmişti. Libya 1975'li yıllarda 2,5- 3 milyon civarında bir nüfusa sahipti. Libya'nın nüfusu, neredeyse 500 bin işçinin çalışarak yürüteceği yeniden yapılanma hamlesini nicelik ve nitelik bakımından kaldıracak seviyede değildi. Bu yüzden özellikle 1975'te Türkiye ile farklı alanlarda imzalanan anlaşmalardan sonra Libya'ya Türk müteahhitler, mühendisler, doktorlar ve işçiler davet edilecekti. 1970'li yıllarda Türk firmaları, Libya'da irili ufaklı projeler yüklenirken, Türk işçisi de Libya'ya akın etmekteydi. 1970'li yılların başlarında Libya'da birkaç bin olan Türk işçi sayısı 1980'lere doğru 30- 35 bin dolaylarında seyredecekti. Libya'daki Türk işçisinin sosyal, kültürel ve diğer ihtiyaçlarının karşılanması da iki ülke arasında yeni bir dış politika başlığı oluşturacaktı. İşçilerin kazandıkları paraları Türkiye'ye sevk etmelerini sağlamak için bankacılık alanında iş birliği çalışmaları yürütülecekti. Diğer taraftan Libya'nın petrolden elde ettiği dövizin Türk sanayi yatırımlarına aktarılmasını sağlamaya yönelik Bir Arap- Türk Bankası'nın kurulması dikkate şayandır.

İkili ilişkilerin 1975'lerde ivmelenmesi denizcilik, denizyolu ulaşımı, havacılık ve havayolu ulaşımı alanında da iş birliğinin gelişmesini sağlayacaktı. Dahası 1950'lerdeki kültürel bağların 1970'lerde yeni kurulan dostluk dernekleri ile yeniden sağlanmaya çalışıldığı bir ortam oluşacaktı.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri ve Resmi Yayınlar

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA) 30.11.1.0.503.41.20,1-5; 30.18.1.2.222.49.18,1-3; 30.18.1.2.242.78.1,1; 30.18.1.2.253.50.16,1; 30.18.1.2.256.64.10,1; 30.18.1.2.265.29.6,1; 30.18.1.2.268.43.10,1; 30.18.1.2.273.81.16,1; 30.18.1.2.285.58.2,1; 30.18.1.2.289.82.16,1; 30.18.1.2.295.19.11,1; 30.18.1.2.297.28.20,1; 30.18.1.2.321.69.12,1; 30.18.1.2.325.5.13,1; 30.18.1.2.325.7.12,1; 30.18.1.2.326.11.3,1-13; 30.18.1.2.326.12.4,1-6; 30.18.1.2.326.12.10,6; 30.18.1.2.327.13.16,1; 30.18.1.2.332.35.15,1; 30.18.1.2.334.43.8,1-2; 30.18.1.2.335.47.7,1; 30.18.1.2.337.52.8,1; 30.18.1.2.340.70.2,1-16; 30.18.1.2.346.102.15,1; 30.18.1.2.348.115.14,1; 30.18.1.2.349.117.1,1; 30.18.1.2.349.118.8,1; 30.18.1.2.355.150.14,1; 30.18.1.2.357.156.16,1; 30.18.1.2.360.173.17,1; 30.18.1.2.365.20.2,1; 30.18.1.2.366.39.4,1; 30.18.1.2.367.58.5,1; 30.18.1.2.369.78.5,1; 30.18.1.2.369.84.4,1; 30.18.1.2.370.97.17,1; 30.18.1.2.371.110.19,1; 30.18.1.2.372.122.5,1; 30.18.1.2.372.125.4,1; 30.18.1.2.375.167.3,1; 30.18.1.2.377.205.13,1; 30.18.1.2.377.208.3,1; 30.18.1.2.378.220.3,1; 30.18.1.2.378.221.3,1; BCA,30.18.1.2.379.238.7,1; 30.18.1.2.379.238.14,1; 30.18.1.2.379.239.17,1; 30.18.1.1.381.258.1,1; 30.18.1.2.381.259.6,1; 30.18.1.2.381.266.17,1; 30.18.1.2.382.276.12,1; 30.18.1.2.382.277.1,1; 30.18.1.2.382.285.19,1; 30.18.1.2.386.25.10,1; 30.18.1.2.387.30.7,1; 30.18.1.2.390.50.6,1; 30.18.1.2.390.53.8,1; 30.18.1.2.392.66.1,1; 30.18.1.2.412.210.7,1.

Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi, C. 14, T. 13, B. 41, 28 Mart 1974; C. 18, T. 14, B. 21, 21 Ocak 1975; C. 41, T. 18, B. 37, 7 Şubat 1979; C. 43, T. 18, B. 52, 29 Mart 1979; C. 46, T. 19, B. 45, 13 Mart 1980.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi, D. 3, C. 9, T. 2, B. 20, 11 Aralık 1970; D. 3, C. 22, T. 3, B. 50, 26 Şubat 1972; D. 3, C. 24, T. 3, B. 36, 10 Mayıs 1972; D. 3, T. 4, C. 37, B. 101, 30 Nisan 1973; D. 4, C. 8, T. 2, B. 29, 22 Ocak 1975; D. 4, C. 14, T. 3, B. 1, 1 Kasım 1975; D. 4, C. 16, T. 3, B. 65, 24 Şubat 1976; D. 5, C. 12, T. 2, B. 107, 21 Haziran 1979.

Resmî Gazete, 13 Mayıs 1975, S. 15235; 26 Eylül 1975, S. 15368; 16 Kasım 1975, S. 15414; 18 Temmuz 1976, S. 15650; 20 Ağustos 1976, S. 15683; 20 Ekim 1977, S. 16090; 18 Mart 1978, S. 16186; 13 Mayıs 1978, S. 16286; 18 Mart 1978, S. 16232; 1 Nisan 1978, S. 16246; 24 Nisan 1978, S. 16268; 30 Ocak 1979, S. 16535; 10 Nisan 1979, S. 16605; 30 Mayıs 1979, S. 16651; 25 Temmuz 1979, S. 1670; 14 Ağustos 1979, S. 16727; 16 Ağustos 1979, S. 16729; 20 Eylül 1979, S. 16760; 18 Ocak 1980, S. 16873; 20 Ocak 1980, S. 16875; 9 Nisan 1980, S. 16955; 23 Mayıs 1980, S. 16996.

T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, (1976). *Dış Ticaret Yıllık İstatistik: Madde ve Memleketler İtibariyle İthalat ve İhracat 1974- 1975*, Yayın No: 772, DİE Matbaası, Ankara.

T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, (1982). *Dış Ticaret Yıllık İstatistik: Madde ve Memleketler İtibariyle İthalat ve İhracat 1980*, DİE Matbaası, Ankara.

Tetkik Eserler

Akın, K. (1978). *Yeni Libya veya Cemahirîye*. Er-Tu Matbaası, İstanbul.

Al- Manna'ie, A. R. I. (2010). *Discover Libya*. Benghazi.

Armaoğlu, F. (2001). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914- 1995)*. Alkım Yayınevi, İstanbul.

Ataöv, T. (2020). *Libya'da Ulusal Kurtuluş Hareketi (Ömer Muhtar'dan Kaddafi'ye)*. İleri Yayınları, İstanbul.

Bayık, H. (1973), *Kaddafi*. Nur Kitapevi, Ankara.

Bianco, M. (1974). *Kaddafi: Çölin Elçisi*. Yayın Yeri, Anonim.

Demir, E. (2023). *Cumhuriyet dönemi (1922–2022) Türkiye–Libya diplomatik ve askeri ilişkileri*. In S. Yel (Ed.), *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye–Libya (Trablusgarp) ilişkileri* (ss. 267–300). Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.

Duran, B., & Kekilli, E. (2020). *Türkiye'nin Libya inisiyatif ve değişen dengeler*. In B. Duran & M. Ataman (Ed.), *Libya krizi: Bölgesel ve küresel aktörlerin politikaları* (ss. 15–32), İstanbul, 15- 32.

El-Kaddafi, M. (t.y.). *Yeşil Kitap*.

Ertuna, H. (1976). *Türk- Arap ilişkileri*. Genelkurmay Basımevi, Ankara.

Fırat, M., & Kürkcüoğlu, Ö. (2018). Ortadoğu'yla ilişkiler. In B. Oran (Ed.), *Türk dış politikası* (Cilt 1, 22. baskı, ss. 784–796). İletişim Yayınları, İstanbul.

- İşler, E. (2020). Türkiye–Libya ilişkileri: Tarihsel perspektif, güncel analiz. In B. Duran & M. Ataman (Ed.), *Libya krizi: Bölgesel ve küresel aktörlerin politikaları* (ss. 51–67). Setta Kitapları, İstanbul.
- Koçak, N. (1978). *Libya (İnceleme)*, Ankara.
- Öndeş, O. (1975). *Kardeş Libya*. Yağmur Yayınevi, İstanbul.
- Tokgöz, E. (2019). Cumhuriyet döneminde ekonomik gelişmeler. In *Türkiye Cumhuriyeti tarihi* (Cilt 2, ss. 319–368). Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.
- Turan, T. & Turan, E. T. (2021). Libya'nın Tarihsel Gelişimi İçerisinde Senusilik, Türk Senusi ve Türkiye- Libya İlişkileri, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(19), 190-206.
- Türkkan, F. (1972). *Libya ve tarih boyunca Türk- Libya dostluğu*, Bilim Matbaası, Ankara.
- Türkkan, F. vd. (1975). *Libya- Türkiye el ele*. Çözüm Yayınları, Er-Tu Matbaası, İstanbul.
- Yaycı, C. (2020). *Libya: Türkiye'nin denizden komşusudur* (2. Baskı). Kırmızı Kedi Yayınları, İstanbul.

Sürelî Yayınlar

Milliyet, 3 Eylül 1969, s. 7; 3 Ekim 1969, s. 11; 18 Aralık 1969, s. 11; 20 Mart 1970, s. 11; 3 Nisan 1970, s. 11; 24 Nisan 1970, s. 11; 28 Nisan 1970, s. 11; 8 Mayıs 1970, s. 11; 30 Haziran 1970, s. 11; 6 Temmuz 1970, s. 11; 22 Temmuz 1970, s. 11; 24 Temmuz 1970, s. 11; 25 Temmuz 1970, s. 11; 8 Eylül 1970, s. 11; 25 Eylül 1970, s. 11; 26 Eylül 1970, s. 11; 15 Kasım 1970, s. 11; 5 Ocak 1971, s. 11; 5 Şubat 1971, s. 11; 17 Temmuz 1971, s. 11; 24 Temmuz 1971, s. 11; 31 Aralık 1971, s. 11; 14 Ocak 1972, s. 11; 4 Nisan 1972, s. 11; 6 Nisan 1972, s. 9; 8 Temmuz 1972, s. 9; 2 Ağustos 1972, s. 11; 12 Ağustos 1972, s. 11; 9 Eylül 1972, s. 11; 24 Aralık 1972, s. 11; 10 Haziran 1973, s. 11; 20 Haziran 1973, s. 11; 29 Ağustos 1973, s. 9; 3 Eylül 1973, s. 9; 11 Eylül 1973, s. 9; 20 Eylül 1973, s. 9; 26 Eylül 1973, s. 9; 28 Şubat 1974, s. 1, 11; 26 Mart 1974, s. 9; 14 Mayıs 1974, s. 9; 12 Haziran 1974, s. 9; 15 Haziran 1974, s. 9; 9 Eylül 1974, s. 9; 12 Ekim 1974, s. 9; 1 Kasım 1974, s. 9; 8 Ocak 1975, s. 1, 10; 10 Ocak 1975, s. 1, 10; 11 Ocak 1975, s. 1, 10; 15 Ocak 1975, s. 1; 16 Ocak 1975, s. 1, 10; 17 Ocak 1975, s. 10; 18 Ocak 1975, s. 1; 22 Ocak 1975, s. 1, 10; 1 Şubat 1975, s. 10; 2 Şubat 1975, s. 1, 10; 5 Şubat 1975, s. 10; 6 Şubat 1975, s. 1, 10; 7 Şubat 1975, s. 10; 8 Şubat 1975, s. 10; 13 Şubat 1975, s. 10; 19 Şubat 1975, s. 10; 26 Şubat 1975, s. 10; 27 Şubat 1975, s. 1, 10; 1 Mart 1975, s. 10; 8 Mart 1975, s. 10; 14 Mart 1975, s. 10; 19 Mart 1975, s. 10; 22 Mart 1975, s. 10; 25 Mart 1975, s. 10; 4 Nisan 1975, s. 10; 11 Nisan 1975, s. 10; 12 Nisan 1975, s. 10; 21 Nisan 1975, s. 10; 25 Nisan 1975, s. 10; 7 Mayıs 1975, s. 10; 16 Mayıs 1975, s. 10; 26 Temmuz 1975, s. 10; 31 Temmuz 1975, s. 10; 12 Ağustos 1975, s. 1, 10; 16 Ağustos 1975, s. 1; 21 Ağustos 1975, s. 10; 22 Ağustos 1975, s. 10; 25 Ağustos 1975, s. 1, 10; 27 Ağustos 1975, s. 10; 9 Eylül 1975, s. 1, 10; 15 Ekim 1975, s. 10, 11; 20 Ekim 1975, s. 10; 31 Ekim 1975, s. 10; 7 Kasım 1975, s. 10; 11 Kasım 1975, s. 10; 1 Aralık 1976, s. 10. 8 Aralık 1975, s. 10; 6 Ocak 1976, s. 10; 11 Şubat 1976, s. 10; 13 Şubat 1976, s. 10; 15 Mart 1976, s. 10; 25 Mart 1976, s. 10; 27 Mart 1976, s. 10; 3 Nisan 1976, s. 10; 7 Mayıs 1976, s. 10; 16 Mayıs 1976, s. 10; 28 Mayıs 1976, s. 10; 10 Temmuz 1976, s. 10; 21 Temmuz 1976, s. 10; 20 Eylül 1976, s. 10; 17 Ekim 1976, s. 10; 28 Ekim 1976, s. 10; 11 Aralık 1976, s. 10; 19 Ocak 1977, s. 1, 10; 20 Ocak 1977, s. 1, 10; 22 Ocak 1977, s. 10; 4 Şubat 1977, s. 10; 17 Şubat 1977, s. 10; 17 Mart 1977, s. 10; 7 Nisan 1977, s. 1, 10; 8 Nisan 1977, s. 1, 10; 9 Nisan 1977, s. 10; 12 Nisan 1977, s. 10; 19 Nisan 1977, s. 10; 2 Mayıs 1977, s. 10; 15 Haziran 1977, s. 10; 29 Haziran 1977, s. 10; 10 Temmuz 1977, s. 10; 19 Temmuz 1977, s. 10; 20 Ağustos 1977, s. 10; 1 Eylül 1977, s. 1, 7; 26 Eylül 1977, s. 1, 11; 10 Kasım 1977, s. 12; 26 Kasım 1977, s. 1, 12; 10 Aralık 1977, s. 1, 13; 21 Aralık 1977, s. 12; 7 Şubat 1978, s. 1; 23 Şubat 1978, s. 1, 12; 24 Şubat 1978, s. 1, 12; 22 Mart 1978, s. 10; 30 Mart 1978, s. 9; 4 Nisan 1978, s. 9; 6 Nisan 1978, s. 10; 8 Nisan 1978, s. 1, 9; 12 Nisan 1978, s. 1, 8; 15 Nisan 1978, s. 9; 29 Nisan 1978, s. 9; 30 Nisan 1978, s. 1; 3 Mayıs 1978, s. 9; 5 Mayıs 1978, s. 9; 14 Mayıs 1978, s. 1, 14; 18 Mayıs 1978, s. 9; 23 Mayıs 1978, s. 1, 12; 28 Mayıs 1978, s. 12; 31 Mayıs 1978, s. 9; 3 Haziran 1978, s. 9; 11 Haziran 1978, s. 1, 12; 3 Temmuz 1978, s. 12; 11 Temmuz 1978, s. 9; 17 Temmuz 1978, s. 9; 24 Temmuz 1978, s. 12; 27 Temmuz 1978, s. 10; 28 Temmuz 1978, s. 10; 1 Ağustos 1978, s. 10; 7 Ağustos 1978, s. 12; 10 Ağustos 1978, s. 14; 18 Ağustos 1978, s. 1, 9; 20 Ağustos 1978, s. 10; 24 Eylül 1978, s. 12; 28 Eylül 1978, s. 12; 29 Eylül 1978, s. 9; 18 Ekim 1978, s. 14; 11 Kasım 1978, s. 12; 10 Mart 1979, s. 12; 23 Mart 1979, s. 1; 16 Nisan 1979, s. 12; 21 Nisan 1979, s. 1; 18 Mayıs 1979, s. 1; 25 Mayıs 1979, s. 1; 26 Mayıs 1979, s. 1; 4 Haziran 1979, s. 1; 26 Haziran 1979, s. 1; 4 Ağustos 1979, s. 1; 11 Ağustos 1979, s. 1; 6 Eylül 1979, s. 1; 9 Eylül 1979, s. 1; 24 Eylül 1979, s. 1; 30 Aralık 1979, s. 1; 22 Şubat 1980, s. 1; 26 Mart 1980, s. 1; 2 Mayıs 1980, s. 1; 3 Mayıs 1980, s. 1; 10 Mayıs 1980, s. 1; 19 Temmuz 1980, s. 1; 24 Temmuz 1980, s. 1; 8 Ağustos 1980, s. 6; 29 Ağustos 1980, s. 1, 8; 20 Eylül 1980, s. 1; 27 Eylül 1980, s. 1; 1 Ekim 1980, s. 1; 6 Kasım 1980, s. 10; 11 Kasım 1980, s. 1; 3 Aralık 1980, s. 1; 5 Aralık 1980, s. 1; 8 Aralık 1980, s. 1, 6; 12 Aralık 1980, s. 1; 14 Aralık 1980, s. 1.